

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI'NIN YÜKSELİŞİ VE ÇÖKÜŞÜ

Muhalefet Örgütleniyor

Pek çok kimsenin uzun zamandır beklediği bölünme gerçekleştiğinde, bunun hemen ardından, halk, muhalefetin gelecekteki gücü hakkında tahminler yürütmeye başladı. Özellikle de, çoğunluğu Rauf'un grubunu destekleyen İstanbul basınında (**Tanin**, **Tevhid-i Efkâr** ve **Son Telgraf** gibi gazeteler) son derece iyimser değerlendirmeler yer alıyordu ¹. Gazeteler, Halk Fırkası'ndan beklenen ve gerçekleşen istifaların haberlerini günbegün vermekteydi. Ancak, bu noktada haberler tam bir keşmekeş halindeydi; değişik gazetelerde değişik isimler verilmekte, değişik gazetelerde aynı isimlerin istifa tarihleri değişik olarak çıkmakta ve kimi zaman aynı gazetede bir meb'usun istifa haberi tekrar tekrar verilmekteydi. Sonuç olarak, T.C.F.'nin meclisteki gücünü tam olarak saptama konusundaki girişimlerin varlığına karşın (örneğin, Ali Fuat (Cebesoy)'un ifadesinden yola çıkan Tunaya tarafından yapılan), T.C.F.'li meb'usların sayısını tam olarak bilmiyoruz.

Büyük tartışmayı izleyen günlerde, daha iyimserce yapılan hesaplamalar da olmakla birlikte, genel olarak kırk ile elli arasında istifa bekleniyordu ². Tartışmanın en hararetli anında, muhalefetin gücüne ilişkin kaygıların Mustafa Kemal'in en yakın çevresini bile pençesine aldığı görülmektedir. Bizzat cumhurbaşkanı, bir an Halk Fırkası'nın mecliste azınlıkta kalabilme

- 1) Hattâ, Ahmet Emin muhalefete 150 meb'usun katılmasının beklendiğinden söz etmektedir (Yalman, 144). **ST** (11.11.1924), 40 rakkamını verirken, **TE** (11.11.1924) ise 50 istifanın beklendiğini yazmaktadır.
- 2) **Nears East**, 60 kişinin muhalefete katılacağını tahmin etmekteydi. (Şimşir, 850)

olasılığı konusunda ciddi bir tehlikeyle yüz yüze kaldığını düşünmüştü³.

Gerçekte olansa, tümüyle farklıydı. Büyük bir istifa seli hiçbir zaman gerçekleşmedi. Bunun yerine, tartışmayı izleyen üç hafta boyunca tek tek meb'uslar ve küçük gruplar Halk Fırkası'nı ağır ağır terkettiler. Ayrılmalar, İsmet'in meclisten güvenoyu almasının hemen ardından Rauf ve on arkadaşının hazırlıksız olarak ve davranışlarına gerekçe göstermeksizin Halk Fırkası'ndan istifa ettiklerini açıklamaları ile başladı. Güvenoyu olayında hükümete karşı oy kullananların sayısı ondokuz olduğuna ve Rauf hastalığı nedeniyle oylamada bulunamadığına göre, bu, sonuçta İsmet'e karşı oy verenlerin ancak yarısının hemen partiden ayrılmaya hazır oldukları anlamına gelmektedir. Sonra, 12 Kasım'dan itibaren muhalefet saflarına katılan meb'usların istifaları süreci başladı⁴. En sonunda, 26 Kasım'da Ali Saip Paşa'ya görev teslimini yapmayı başaran Kâzım (Karabekir) ile görev teslimini 22 Kasım'da gerçekleştirip Ankara'ya gelen ve muhalefet partisine katılıp katılmama konusunda müte reddid görünen Cafer Tayyar (Eğilmez)'in Halk Fırkası'ndan istifaları bu sürecin sonunu getirdi⁵. Bu üç hafta boyunca ortaya çıkan bir başka olgu da, istifa edenlerin tümünün Rauf'un çevresindeki gruba katılmayacaklarıydı. Bunların bir kısmı, özellikle

3) Karaosmanoğlu, 84.

4) Mazıcı, Halk Fırkası'ndan ayrılanların listesini aşağıdaki gibi vermektedir:

10 Kasım: Rauf ve 10 arkadaşı

13 Kasım: Ali Fuat, Hazım

15 Kasım: Besim, Şükrü, Hüsrev, Münir, Arif, Kâmil.

17 Kasım: Ahmet Muhtar, Faik

20 Kasım: Rahmi, Abidin, Ömer

22 Kasım: Osman Nuri, Halil.

26 Kasım: Kâzım Karabekir

27 Kasım: Abdullah Azmi

7 Aralık: Cafer Tayyar

5) ST, 20.11.1924.)

ülkenin doğusundan gelmiş olan daha tutucu temsilciler, meb'usluk görevlerini bağımsız olarak sürdüreceklerini açıkladılar ⁶. Diplomatik kaynaklara göre, Kasım'ın sonuna kadar 42 veya 43 kişi istifa etmiş, bunlardan 32 kadarı muhalefet partisine katılmıştı. Gazetelerde istifa haberi yer alan meb'usların toplam sayısı biraz daha fazladır (45 kişi). Ancak, gazeteler de muhalefet partisine katılanların sayısını 32 olarak vermektedir. Ali Fuat'ın Tunaya'ya verdiği T.C.F. üye listesinde sadece 28 kişinin adı yer almaktadır. İstifa eden meb'usların listesi aşağıdadır:

İSİM	BÖLGE	T.C.F.	T.C.F.
		(Ali Fuat'a göre)	(Gazetelere göre)
Ali Fuat (Cebesoy)	Ankara	x	x
Cafer Tayyar (Eğilmez)	Edirne	x	x
Sabit (Sağiroğlu)	Erzincan	x	x
Halet (Sağiroğlu)	Erzurum	x	x
Münir Hüsrev (Göle)	Erzurum	x	x
Rüştü	Erzurum	x	x
Halil (Işık)	Ertuğrul	x	x
İhsan	Ergani	x	x
Hüseyin Rauf (Orbay)	İstanbul	x	x
Abdülhak Adnan (Adıvar)	İstanbul	x	x
Mehmet Arif	Eskişehir	x	x
Ahmet Şükrü	İzmit	x	x
Osman Nuri	Bursa	x	x
Necati (Kurtuluş)	Bursa	x	x
Feridun Fikri (Düşünsel)	Dersim	x	x
Halis Turgut	Sivas	x	x

6) ST, 11.11.1924.

Ahmet Muhtar (Cilli)	Trabzon	x	x
Rahmi	Trabzon	x	x
Hoca Kamil (Mitas)	Afyon	x	x
Hülûsi (Zarflı)	Karesi	x	x
Halit (Akmansü)	Kastamonu	x	x
Zeki (Kadirbeyođlu)	Gümüşhane	x	x
Besim (Özbek)	Mersin	x	x
Abidin	Manisa	x	x
İsmail Canbolat	İstanbul	x	x
Bekir Sami (Kunduh)	Sivas	x	x
Kâzım (Karabekir)	İstanbul	x	x
Refet (Bele)	İstanbul	x	x
Faik (Günday)	Ordu		x
Hazım	Niğde		x
Ömer	Kars		x
Mustafa	İzmit		x
Ziya	Erzurum		
Hoca Raif (Dinç)	Erzurum		
Necip	Mardin		
Vehbi	Karesi		
Haydar			
Feyzi	Diyarbakır		
Ali Sururi	Karesi		
Rahmi	Sivas		
Ömer Şevki	Sivas		
Abdülğani	Mardin		
Halil	Artvin		
Hilmi	Artvin		

Gene, sıtmasının ⁷ çok ağırlaşması üzerine 12 Kasım'da ⁸ yüksek ateşle İstanbul'a gitmek zorunda kalan Rauf'un yokluğunda, istifa eden meb'uslardan bazıları bir muhalefet partisi kurma yönünde tartışmaları başlattılar. Bu meb'uslar Sabit (Sağiroğlu)'nun evinde, neredeyse aralıksız olarak toplantı halinde-lerdi ⁹. Kimi zaman çok hararetlenen tartışmaların en önemli konuları, yeni partinin programı, tüzüğü, cumhurbaşkanıyla ve İslamcı muhafazakarlarla ilişkileri, ordunun rolü ve yeni partinin ismiydi. Bir gazete haberine göre, tartışmalar parti programının 18 Kasım'da bastırılmasından sonra bile devam etmiş ve Adnan (Adıvar) ile Ahmet Şükrü'nün ayrılma tehditleri nedeniyle, henüz tam anlamıyla kurulamamışken parti bölünme tehlikesiyle yüz yüze gelmişti.

Sonunda ortaya çıktığı şekliyle, program dördüncü bölümde ayrıntılarıyla incelenmektedir. 11-17 Kasım arasındaki tartışmalar, Refet (Bele)'nin, İstanbul'un yeniden ulusal başkent olarak ilan edilmesinin programa eklenmesi yolundaki talebi ¹⁰ ve Kâzım (Karabekir), Şükrü ve Adnan tarafından önerildiği söylenen Osmanlı Kanun-u Esasisi'nde yer alana benzer şekilde, biri âyân olmak üzere iki meclisli bir parlamento hakkındaki öneri ¹¹ üzerinde yoğunlaşmıştı. 18 Kasım'da yayınlanan programda, ikisi de yer almadığına göre, öneriler reddedilmiş olmalıdır.

10 Kasım'ı izleyen günlerde, yeni parti için düşünülen bir dizi değişik isim, gazetelerde yer aldı: *İstihlâs Fırkası*, *Millet Fırkası*, *Cumhuriyet Fırkası*, *Cezri Cumhuriyet Fırkası*.¹² "Cumhuriyet" isimli bir muhalefet partisinin kurulabileceği söy-

7) Hastalığının sıtma olduğunu söyleyen Rauf'un kendisidir (TE, 29.11.1924). Finefrock'un Rauf'un hastalığının dizanteri olduğuna ilişkin iddiası (s.299) temelsiz görünmektedir.

8) Cebesoy, *Siyasi*, 110.

9) Cebesoy, bu tartışmalara yaklaşık yirmi kişinin katıldığını belirtir (Cebesoy, *Siyasi*, 110).

10) ST, 20.11.1924.

11) ST, 27.11.1924.

12) TE, 10-11.11.1924.

lentileri, 10 Kasım'dan sonra çıkmış olmalıdır. Çeşitli vesilelerle monarşist olmakla suçlanan Rauf'un liderliğindeki muhalefetin kendisini Cumhuriyetle özdeşleştirecek bir isimde parti kurması ihtimalinin, Halk Fırkası'nın köktenci kanadı tarafından tahammül edilemez bir durum olarak yorumlanacağı kesindi. Hiç kuşkusuz, 10 Kasım'da kendi partilerinin adını Cumhuriyet Halk Fırkası'na (C.H.F.) dönüştürmelerine yol açan ana etken de, bu söylenti olmuştu ¹³. Bu isim değişikliği önerisi ve girişimi, Recep (Peker)'den geldi ¹⁴. Ancak, daha tuhafı şuydu ki, sonuçta yeni parti için seçilen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ismi partinin 17 Kasım'da resmen tescilinden önce hiçbir yerde geçmemişti.

Sabit'in evindeki toplantılarda tartışılan diğer noktalara gelince, bunlardan askeri personelin partiye kabul edilmesi tartışılmakla birlikte, programın bir parçası olarak kesinlikle benimsenmedi ¹⁵. Bununla birlikte, İslamcı tutucuların partiye katılmalarının önlenmeye çalışılmasına karar verildi ¹⁶.

Cumhurbaşkanının konumu, muhalefeti hâlâ kaygılandırılmaktaydı. Kasım ayı boyunca T.C.F. üyeleri ve onları destekleyen **Tanin** gibi gazeteler, cumhurbaşkanının sürekli olarak C.H.F. genel başkanlığından istifa ederek tarafsız bir tutum alması gerektiği yönünde uyarmalarına karşın, hiçbir sonuç alamadılar ¹⁷.

Millet Meclisi'nde ortaya çıkan bölünme hem sağdan, hem de soldan olmak üzere Parlamento dışı muhalifleri, kendi partilerini kurma zamanının geldiğine ikna etmiş benziyordu. Sağda, Erzurumlu avukat Hüseyin Avni (Ulaş)'ın önderliğinde eski İkinci Grup'un daha ılımlı üyeleri bir parti kurma niyetleri-

13) Tunçay, **Tek**, 103.

14) Kandemir, **Siyasî**, c.3,8.

15) **ST**, 11.11.1924.

16) Yalman, 149.

17) **OM**, c.5, 734 (**The Times**'den alıntıylaarak); **ST**, 11, 19.11.1924.

ni ve T.C.F.'yle işbirliği yapmayı önerdiklerini duyururlarken ¹⁸, sol kanatta bir diğer avukat, eski Kastamonu milletvekili ve Adana'da yayınlanan **Tok Söz** gazetesinin yönetmeni Abdülkadir Kemali (Öğütçü) de 25 Kasım'da Müdafaa-i Umumiye Fırkası'nı kuracağını açıklıyordu ¹⁹. Bu ilk haberlerden sonra, her iki partinin de, ne diplomatik raporlarda, ne de basında bir daha izine rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, Abdülkadir Kemali'nin gazetesi **Tok Söz**, 30 Aralık 1924'de hükümet emriyle kapatılıp, bizzat yöneticisi de altı ay hapis cezasına çarptırıldı.

İktidar partisinin bölünmesinin ardından, İ.T. Cemiyeti'nin de alarma geçtiği görülmektedir. 15 Kasım'da ya da yakın bir tarihte, gazeteler önde gelen İttihatçılar'm İstanbul'da bir toplantı yaptıkları haberini verdi ²⁰. Haberlere göre, bunlar T.C.F.'yi desteklemenin mi, yoksa İ.T. Cemiyetini yeni bir ad altında yeniden canlandırmanın mı doğru olacağını tartışmaktaydılar.

17 Kasım'da T.C.F., Cemiyetler Kanunu uyarınca siyasal bir parti olarak tescil olunmak üzere Dahiliye Vekaleti'ne resmen başvurdu. C.H.F.'nin keskinliğiyle en ünlü isimlerinden biri olan ve on gün önceki büyük tartışmada hükümeti o denli azimle savunmuş olan Dahiliye Vekili Recep (Peker)'in, T.C.F. delegasyonunu nezaketle, hatta dostça karşılaması ve kayıt işlemleri sırasında hiçbir güçlük çıkarmaması oldukça şaşırtıcıydı ²¹.

Tescilin ertesi günü T.C.F., iki hacimli ve ilginç belge olan -her ikisi de dördüncü bölümde incelenen- bildirgesi ile programını resmen yayınladı.

---

18) İkinci Grupla bağlantılı olarak, 1926'daki İzmir yargılamalarında, Ziya Hurşit'in İkinci Grup'un ilerlemeci kanadının önemli liderlerinin, yani Kara Vasıf, Hüseyin Avni (Ulaş), Necati, Nafiz, Çolak Selahattin ve Cemal'in, kendisine T.C.F. ile işbirliği yapmaları gerektiğini söylediklerini iddia etmesi ilginçtir (Kandemir, **İzmir**, 32). Ayrıca bkz.: **ST**, 26.11.1924.

19) **TE** 25.11.1924; Tunaya, 636.

20) **ST**, 17.11.1924.

21) **Orbay**, 208.

Karşı Önlemler

Terakkiperverler, programlarını tartışır ve diğer çeşitli muhalif gruplar örgütlenmeye çabalarlarken, iktidar partisi ve genel başkanı Mustafa Kemal de, kendi stratejilerini planlamakla meşguldü. Önceden de belirtildiği gibi, bölünme başlangıçta partinin "keskin" üyeleri arasında "döneklerin" sayısı konusundaki abartılmış kaygıları nedeniyle, büyük bir ilgi -giderek neredeyse panik yaratmıştı. Bununla birlikte, Mustafa Kemal soğukkanlılığını korudu. Bu bunalımda en seçkin niteliklerinden biri ve en değerli siyasal serveti olan taktik üstünlüğünü bir kez daha gösterdi. Yeni partinin potansiyel desteği Meclis'te nereden bulacağını çok iyi anladığı için, T.C.F.'yi bu potansiyel güç dayanağından soyutlamak yolunu tuttu. En azından, henüz bölünmenin gerçekleşmemiş olduğu 10 Kasım öncesinde muhalefete katılmaları ve böylece Meclis'teki güç dengesini muhalefet lehine çevirmeleri beklenebilecek tutucu Doğu bölgesinin anahar niteliğindeki meb'uslarıyla gizli olarak yaptığı görüşmeye ilişkin rapor, bizi bu düşünceye sevketmektedir. Kasım'ın ikinci haftasındaki büyük tartışma sırasında, Diyarbakır'dan iki meb'us (Feyzi ve Zülfü Beyler) muhalif meb'usların düzenlediği bir toplantıdan alenen çıkartılarak, cumhurbaşkanının Çankaya'daki köşküne çağırılmışlardı ²². Kasım ayı boyunca Doğulu meb'uslar arasındaki istifa oranının görece düşük olmasının nedenlerinden biri, aralarında vardıkları bir uzlaşma olmalıdır.

Bölünmeden hemen sonra Halk Fırkası meclis grubundan bazı kişiler, partide tam bir temizlik yapılarak, güvenilir olmayan tüm unsurların ihracını ²³ istedilerse de, geniş tabanlı bir parti yerine bir devrimci öncü grubu kurulması yönündeki girişimler, parti yönetimince daha başında engellendi ve hiçbir önlem alınmadı. Halk Fırkasından ayrılan herkes, bu ayrılmayı kendi iradesiyle gerçekleştirdi.

22) Tunçay, Tek, 101; Karaosmanoğlu, 84.

23) ST, 10-11.11.1924.

Mustafa Kemal'in T.C.F.'ye karşı siyasası başlangıçta son derece ihtiyatlı oldu. Bu sırada çok partili siyasal sisteme karşı olduğu konusunda pek kuşku olmasa da, (Eylül'deki Trabzon ve Samsun konuşmaları bunu açıkça ortaya koyuyordu), bölünmenin ortaya çıkmasından sonra, oldukça uzlaşmacı bir yol izlediği görülüyordu. Bir muhalefet partisinin kurulmasını zor kullanarak engellememişti. Tersine, gördüğümüz gibi, T.C.F. delegeleri tescil için hükümete başvurduklarında son derece uygar bir muamele görmüşlerdi.

Cumhurbaşkanı 21 Kasım'da Fethi (Okyar)'ı İsmet'in yerine başvekilliğe getirirken de aynı uzlaşmacı ruhtan esinlenmiş gibi görünmektedir. Şimdi çoğunluğu muhalefete katılmış olan bağımsızlık savaşının eski tüfekleri arasında İsmet'e karşı oldukça büyük bir düşmanlık söz konusuydu. Bunun bir çok nedeni vardı. İsmet, direniş hareketine görece geç bir tarihte (1920 İlkbaharında) katılmıştı ve kendisinden daha kıdemli meslektaşlarının önüne geçerek, Batı Cephesi kumandanlığı gibi, anahar bir mevkie yükselmişti. Bu konuma tümüyle ve gözle görülecek biçimde, cumhurbaşkanından aldığı destek sayesinde ulaşmıştı; buna karşılık cumhurbaşkanı da, kendisine yönelik rekabetçi duygular beslemediğine emin olduğu tek askerî kişilik olarak, İsmet'e tam bir güven besliyordu. Lozan görüşmeleri sırasında İsmet ile Rauf arasında kopan kavgaya zaten değinmiştik. Cumhuriyetin ilân edildiği yıldan itibaren İsmet, Halk Fırkası'ndaki köktenci kanadın en ünlü lideri olarak sivrilmişti. 1923 Aralığı'nda, sonuçsuz kalan Rauf'u parti dışına çıkmaya zorlama girişimiyle, İstanbul'a bir İstiklâl Mahkemesi gönderilmesi çabalarına önderlik etmişti. İsmet'in görevden alınması, kişisel düşmanlıkları tartışma alanından uzaklaştıracak ve aynı zamanda C.H.F.'den ayrılma dalgalarını durduracak ikinci bir etkin unsur olabilecekti. Görünüşte İsmet sağlık nedenleriyle istifa etti. Aslında Ankara'da o yıllardaki sağlık koşulları ulusal önderlerin sık sık hastalanmasına (özellikle Ankara'ya çok kötü bir şöhret kazandıran sıtma yüzünden) yol açacak düzeydeydi.

İsmet'in gerçekten de hasta olduğu haberi gazetelerde yer almakla birlikte ²⁴, bu sadece on iki gün önce ezici bir güvenoyu almayı başarmış olan bir başvekilin niçin iktidardan indiğini açıklamakta görünüşü kurtarmaktan öteye gidemeyen bir gerektir. Aslında, İsmet Ocak ayında, kendisini ziyarete gelen bir İngiliz diplomata Büyükkada'da geçirdiği iki aydan sonra gözle görülür şekilde rahatlamış bir halle, sadece çok çalışmaktan rahatsızlandığını söyleyecekti ²⁵.

Bir kaynağa göre ²⁶, muhalefete karşı sert davranma yanlısı olan İsmet, İstanbul'da sıkıyönetim ilân edilmesi yönünde ısrar etmiş bu konuda yeterli desteği görmeyince de istifa etmişti. Bu doğru olsa bile, Mustafa Kemal'in böyle bir yol ayrımında İsmet'i desteklemektense uzlaşmacı bir yol izlemeyi yeğlediği gerçeği, geçerliliğini korumaktadır.

İsmet'in halefi Fethi (Okyar), daha önce de başvekillik yapmıştı (Ağustos-Ekim 1923). Cumhurbaşkanı ve o, 1897-1899 yılları arasında Manastır'da geçirdikleri ortak yıllardan bu yana yakın dosttular; ayrıca İ.T.'nin yönetici kadrosu mensupları olarak da uzun zamandır tanıdığı muhalefetin önde gelen isimleriyle iyi kişisel ilişkiler içindeydi. Falih R. Atay'ın bu konudaki yorumu şöyledir:

"Arkadaşları da, doğrusu seçme "sathî"ler idi. Dalkavuk, Mustafa Kemal'i yalnız eğlendirir. Fakat Fethi Bey'i sırasına göre sevk ve idare ederdi. Pek arkadaşçı ve arkadaşlığı da tatlı idi. Tenbel denecek kadar az çalışıyordu. Harap, yoksul, temelinden çatısına kadar yeni baştan maddeten ve manen inşa edilecek o günkü Türkiye'nin, gecelerini gündüzlerine katan, yılmaz ve yorulmaz faaliyet adamlarına ihtiyacı vardı." ²⁷

24) ST, TE, 22.11.1924.

25) PRO. E 435/194/44, 20.1.1925.

26) Tunçay, 105; Karaosmanoğlu, Goloğlu'nda, 81.

27) Atay, 397.

Köktenciler, cumhurbaşkanının kişisel tercihi olduğu açıkça anlaşılan bu atamaya, etkin bir şekilde karşı koyamadılarsa da, Fethi'nin İsmet'in siyasalarını sürdürüleceğine ve muhalefete pazarlığa girişmeyeceğine ilişkin kesin güvenceler isteyerek, ona karşı duydukları kuşkuyu dile getirdiler.

11 Aralık 1924'te, Mustafa Kemal parlamentodaki muhalefete karşı tepkisini açıkça ilk kez ortaya koydu. O gün **Hakimiyet-i Milliye**, Londra'da yayınlanan **The Times**'in İstanbul muhabiri olan Maxwell Macartney'in, Mustafa Kemal'le yaptığı röportajı yayınladı. 21 Kasım'da gerçekleştirilen bu röportajda, Mustafa Kemal, hem cumhurbaşkanı, hem de C.H.F.'nin genel başkanı olarak kalacağını belirtiyor, hem kendisi ve hem de C.H.F. için baskıcılık suçlamalarını reddediyor ve iki parti arasındaki farkların pek önemsenmeyecek düzeyde olmadığını söylüyordu. Bununla birlikte, şunları da ekliyordu:

"Hakimiyet-i Milliye esasına müstenid ve bilhassa cumhuriyet idareye malik bulunan memleketlerde siyasî fırkaların mevcudiyeti tabiidir. Türkiye Cumhuriyeti'nde de yek diğerine murakıp fırkalar tekevvün edeceğine şüphe yoktur. Bu tabii olan vaziyet karşısında Gazi Paşa'nun vaziyeti de tabii olmaktan başka bir şey olmayacaktır."

Ve;

"Türkiye'de yeni bir siyasî fırka teşekkülü bazı merasim-i kanuniyeye tâbidir ki yeni fırka bu merasimi ifa etmiş olduğundan teşekkül etmiş sayılır."

Mustafa Kemal'in Trabzon ve Samsun konuşmalarından beri samimi olarak değiştiğinin ve çok partili siyasal hayatı benimsediğinin bir işareti olmaktan çok uzak olan bu röportajın yayınlanması, tıpkı Doğu mebuslarıyla yapılan görüşmeler, T.C.F.'nin tescilinin itirazsız yapılması ve İsmet'in görevden alınışında olduğu gibi, siyasal gerilimi azaltmayı amaçlayan bir taktik olarak değerlendirilmelidir. Bunun böyle olduğu, Mustafa Kemal'in 25 Kasım tarihli ve İstanbul'da İngiliz Büyükelçili-

ğinden, Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen gizli bir raporda da ortaya konulmaktadır.

Belgeden anlaşıldığına göre, Macartney, cumhurbaşkanı ile Ankara'da yaptığı görüşmeyi İstanbul'a döner dönmez elçiliğe rapor etmişti. Metnin, Macartney'in yayınlamayı düşündüğü orijinal şekli, belgeye eklenerek gönderilmişti. Son onay için cumhurbaşkanlığına sunulduğu halde, henüz bir cevap alınmamış olduğundan, metin Londra'ya kesin bir gizlilik içinde ulaştırılmıştı.

Bu metin **Hakimiyet-i Milliye**'de yayınlanandan çok farklıdır. Burada Mustafa Kemal iyi niyetlerinden kuşku duyduğu Terakkiperverler'e karşı çok daha eleştireldir, hatta onların gerçek bir parti sayılabileceklerinden bile emin değildir. Bununla birlikte, daha da ilginç olan, Macartney'in röportajın yapılış biçimine ilişkin betimlemesi hakkında, İngiliz Büyükelçisi'nin sözleridir:

"Cumhurbaşkanının bundan sonra ne yapacağını merak ediyordysaydım, işte bunu cevabını gerçekten fazlasıyla dikkate değer olan bu belgede bulurdum. Terakkiperverler cumhuriyetçiliklerinde samimiyetsiz, programları bir sahtekarlık örneği, ve onlar birer mürteciden başka bir şey değiller. Rapor edilen her şey cumhurbaşkanının yeni muhalefetle hiçbir işi olmayacağını ima ediyor. Ve Macartney'le konuşurken kullandığı dil ile sözlerinin tonu, açıkça, kıyasıya savaşacağına işaret ediyor. Betimlenen şu sahne: Gazi tam anlamıyla çılgına dönmüştü; herşeyi ona borçlu oldukları halde, kendisine karşı nankör ve ülkelerine karşı vatan haini olarak nitelediği muhalefet üyelerinin isimlerini tek tek sayarken yüzü kıpkırmızı kesilmişti. Röportajda hem takdimci hem de çevirmenlik görevini üstlenmiş olan meb'us, söze birkaç kere karışmak ve "Sakin olun Gazi Paşa, bu kadar boşboğaz olmayın" demek zorunda kalmasına karşın, bu gazap

*selini hiçbir şey durduramazdı. Mr. Macartney Ankara'dan cidden çok yakın bir zaman içinde silahların patlayacağını düşünerek dönerken, Vasıf ve Necati de Galata Köprüsü'nü asılmış cesetlerle süsleyecek daha işbitirici bir kurum olan İstiklâl Mahkemesi'nin başına geçmek üzere hükümetten ayrılarak İstanbul'a doğru yola çıkmışlardı.*²⁸

26 Kasım tarihli bu rapora eklenen bir nottan, cumhurbaşkanının Macartney'in hazırladığı metindeki sözlerinin ifade edilmiş biçimini onaylamadığını ve metnin yayınının şimdilik durdurulmasını istediğini öğreniyoruz. Ne var ki, Büyükelçiyle görüşmesinde Macartney, röportajın dürüst bir dökümünü yaptığında ısrar etti. Sonuçta, metin oldukça değiştirilmiş ve son derece sakınlı bir hale getirilmiş olarak, Türk hükümetinin yayın organı olan **Hakimiyet-i Milliye**'de yayınlandı²⁹; ancak, haber değerini yitirdiği için **The Times**'ca hiçbir zaman kullanılmayacağı açıldı.

Macartney'in 1925 Şubat'ında **Fortnightly Review** dergisine yazdığı "Türkiye'de Yeni Muhalefet" makalesinde fikrini tümüyle değiştirmişe benzemekte oluşu ilginçtir. Bu makalede şunları söylemekteydi:

"Kasım ayında bir İngiliz gazetecinin (!) yaptığı röportajda Gazi Türkiye'de de, tüm demokratik ülkelerde olduğu gibi, birbirlerini denetleyen siyasal partilerin kurulmasının doğal bir olgu olduğunu söylerken, Sonbaharın başlangıcındaki açıklamalarında dile getirmiş olduğu yaklaşımını yumuşattığı anlaşılıyordu. Gazi'nin, T.C.F.'nin programını C.H.F.'ninkinden yalnızca ayrıntılarda farklılaştığını belirterek önemsemeyi sürdürdüğü ve kendisini eleştirenlerin isteğine uyarak istifa etmeyip H.F. genel başkanı olarak kalma

28) PRO, E 10619/32/44, 25.11.1924.

29) Arsan, 77.

konusunda kararlı olduğu bir gerçektir. Ancak, cumhurbaşkanı olarak kaldığı sürece bu genel başkanlığın ünvandan ibaret kalacağına da ısrar etmiştir. Böylelikle, Terakkiperverler'in ortaya çıkışı, bizzat Mustafa Kemal'e düşünme fırsatı vermiş ve durum artık ilk ve son kez olarak değişmiştir" 30.

Macartney'in kendisinin yönettiği bir röportajda, kendi metninin sansür edildiğinin nasıl farkına varmadığını anlamak güçtür, ancak bu açıkça yapılmıştır, ya da özgün metnin değiştirilmesinin nedenini cumhurbaşkanının uzlaşmaya eğilimli olmasına bağlamış olmalıdır. Kürt isyanının patlaması ve İsmet'in başvekilliğe dönüşünden sonra makalesine yaptığı bir ekte, hâlâ demokrasiye dönüşün kısa bir süre içinde gerçekleşeceği tahmininde bulunmaktadır.

Bu uzlaşma siyaseti ile Mustafa Kemal'in kendi siyasal tabanını sağlamlaştırma çabası yan yana gidiyordu. Bölünmenin hemen ardından, Meclis'teki C.H.F. grubu, parti disiplinini pekiştirmek üzere aşağıdaki önerileri benimsemişti:

- Gensorular bundan böyle grubun kapalı oturumlarında ve yalnızca çoğunluğun talebi halinde yapılabilecekti.

- Gensorular ancak grup çoğunluğunun onayıyla Meclis'e götürülebilecekti.

- Grup çoğunluğunun desteği olmaksızın soru önermeleri bir gensoruya dönüştürülemeyecekti.

- Grup üyeleri bundan böyle parti ilkeleri veya kararlarıyla bağdaşmayan yazılı ve sözlü açıklamalarda bulunmayacaktı.

- Grup üyelerinin tutumlarını izlemek ve üyeler arasındaki kişisel ve siyasal farklılıklara karar vermek üzere bir haysiyet divanı oluşturulacaktı 31.

30) Macartney, 792.

31) Şimşir, 841 (The Times'den alıntı yaparak; Kandemir, Siyasi, c. 3, 3.)

Bu önlemler yasama ve karar alma süreçlerini herkesin katıldığı Meclis oturumlarından (açık olarak yapılan) alarak, C.H.F. meclis grubu toplantılarına (kapalı olan) aktarmak ve muhalefet meb'uslarını bu süreçten tümüyle soyutlamak amacına yönelikti. Bu yol, aynen Mustafa Kemal'in Ekim'de muhalif generaller ve ordu arasındaki bağlantıları zorla koparmasına benzer biçimde, en önemli iktidar yapılanmaları -parti ve meclis- üzerinde tam bir denetimi güvenceye alması anlamına geliyordu; bu durumda artık yeni muhalefet partisine karşı görece hoşgörülü bir "bekle ve gör" politikasını benimseyebilirdi.

T.C.F.'nin Ülke İçinde Örgütlenmesi

Kuruluşundan sonraki üç ay içinde, T.C.F.'nin etkinliklerine ilişkin gazete haberleri iki noktada yoğunlaşmaktadır: Bir kitle örgütünün kurulması ve Ekim'de yüksek rütbeli subayların meb'usluktan istifa etmeleri sonucu ortaya çıkan İstanbul, İzmir ve Bursa'daki ara seçim zorunluluğu. Diplomatik raporlardaysa, her iki olay hakkında çok az bilgi yer almaktadır.

Bazı gazetelere göre, T.C.F. şubelerinin kurulmasına ilgi gösteren kişi ve gruplar konusunda hiçbir sıkıntı çekilmiyordu ³². Yeni partiye karşı gösterilen coşkunun en çok İstanbul'da ortaya çıktığı görülmektedir. Bu şehirde, bir parti binasının açılışından ilk olarak 30 Aralık'ta söz edildi ³³. Çağaloğlu'ndaki Hayrettin Konağı'ndaki parti şubesinin resmi açılışı 28 Ocak'ta gerçekleşti. Açılışta İttihatçı yeraltı örgütü Karakol'un eski lideri Kara Vasıf, eski İkinci Grup önderi Hüseyin Avni (Ulaş), taşra örgütünün başkan yardımcısı İsmail Hakkı, Necati, Selahattin, Dr. Nafiz ve adı belirtilmeyen bir avukat, kendilerini partinin İstanbul örgütünün yürütme komitesi olarak tanıttılar ³⁴. Bu sırada,

32) TE'ye göre (30.11.1924), halktan parti şubelerini kurmak istediklerini belirten mektuplar "yağlıyordu".

33) ST, 30.12.1924.

34) ST, 28.1.1925.

kuruluşundan iki buçuk ay sonra, T.C.F. İstanbul'da onbir bölgede olmak üzere, Urfa ³⁵, Trabzon, Sivas, Samsun ve Eskişehir'deki şubelerini kurmuştu ³⁶. İzmir şubesinin kurulması son derece problemlili olmuştu: Çalışmalara Aralık ayından itibaren başlanmasına karşın, şubat başlarında şube hâlâ kurulmamıştı ³⁷. İstanbul'daki üyelerin sayısı beşbin olarak tahmin ediliyordu. Başında yer alan bir habere göre, muhalefete katılmalarının, mevkiilerini tehlikeye sokacağını düşünen devlet memurlarının partiye tüccar olarak kaydolmuş olmaları da ilginç bir ayrıntıdır ³⁸. Devlet memurlarının üzerinde iktidar partisinde kalmaları yönündeki baskıdan çeşitli vesilelerle söz edilmektedir ³⁹. Bu iddianın doğruluğu artık araştırılamaz; ama öte yandan çok partili dönemde bile Türkiye'de bu olgu öylesine yaygındır ki, kesinlikle dikkate değer bir iddia olduğu söylenebilir.

T.C.F'nin her yerden fazla İstanbul'da etkin olduğu görülmektedir. Şubat'ın son haftasında Eminönü, Makriköy (bugünkü Bakırköy), Beykoz ve Kasımpaşa'da yeni şubeler açıldı ⁴⁰. Dağınık bir şekilde de olsa, partiyi kimlerin desteklediğine ilişkin belirtiler bulabiliyoruz. Bir gazete haberinde yüz kadar hammalın partiye girdiğini ve arabacılar esnaf birliğinin iktidar partisinden ayrıldığını, T.C.F.'ye girmeyi düşündüğünü ⁴¹ öğreniyoruz. Bu ipuçlarından yola çıkarak, en azından İ.T. Cemiyeti döneminde Kara Kemal'in kentteki güç tabanını oluşturan hammal, liman amelesi ve kayıkçı esnafı birliklerinin T.C.F. için iyi birer destek kaynağı oldukları varsayılabılır. Her şey bir yana,

35) Cebesoy'a göre, parti şimdilik kaydıyla Doğu bölgelerinde şubeler açmaktan kaçınarak, sadece teftiş için eski Urfa valisini bölgeye göndermekle yetinmişti. Bu, Mart ayında tutuklanacak olan Fethi Bey'di. Bkz.: Cebesoy, *Siyasî*, 141.

36) *ST*, 28.1.1925.

37) Cebesoy, *Siyasî*, 141.

38) *ST*, 28.1.1925.

39) Bkz.: *ST*, 1.2.1925.

40) *TE*, 20.2.1925.

41) *ST*, 21.1.1925.

adı verilmeyen bir T.C.F. sözcüsü, Kara Kemal'in teşkilatının yeni parti için yararlı olduğunu söylemişti (13 Kasım) ⁴². Kasımpaşa şubesi üyelerinin çoğunlukla tüccar ve özellikle buradaki tersanelerin çalışanları olduğu belirtilmekteydi ⁴³. Görünen o ki, Türkiye'nin tek denizci kahramanı olan Hüseyin Rauf'un denizciler arasındaki saygınlığı, hükümetin etkisinden çok daha ağır basıyordu. Sonuç olarak basında yer alan haberlerden yola çıkarak, T.C.F.'nin kamuoyunca desteklendiğini ve örgütünü yavaş yavaş kurmaya başladığını söyleyebiliriz. Ancak, 1925 İlkbaharı'nda aslında sadece İstanbul'da ve Doğu'nun bir dizi taşra merkezinde şubeler kurabilmiş olduğundan, hâlâ ulusal çapta bir kitlesel örgüt olmaktan çok uzak bulunuyordu.

Aralık başında reisliğe Kâzım (Karabekir)'in ve katib-i umumiliğe Ali Fuat (Cebesoy)'un seçilmesiyle T.C.F. heyet-i merkeziyesi oluşturuldu. Parti nizamnamesinin geçici maddesine göre, bu kurul asıl prosedür uyarınca parti kongresi yerine, bir kereye mahsus olmak üzere meclis grubunca seçilmişti. Kâzım ve Ali Fuat'tan başka parti heyet-i merkeziyesi şu isimlerden oluşuyordu:

Dr. Adnan (Adivar)	: Reis-i sâni
Hüseyin Rauf (Orbay)	: Reis-i sâni
Rüştü Paşa	: Âzâ
İsmail Canbolat	: Âzâ
Sabit (Sağıroğlu)	: Âzâ
Ahmet Şükrü	: Âzâ
Ahmet Muhtar (Cilli)	: Âzâ
Hâlis Turgut	: Âzâ
Necati (Kurtuluş)	: Âzâ
Faik (Günday)	: Âzâ ⁴⁴ .

42) ST, 13.11.1924.

43) TE, 20.2.1925.

44) Tunaya, 606.

Aralık 1924 ve Şubat 1925 arası, gazete haberlerinde en çok dikkat çeken olay, askerî liderlerin Ekim ayında meclisten çekilmelerinin neden olduğu ara seçimler olmuştu⁴⁵. Meclisteki bölünmeden ve T.C.F'nin kurulmasından böylesine kısa bir süre sonra gelen bu ara seçimler, muhalefetin gücünü ortaya koyacak temel sınav olarak görülmekteydi. Bu mücadele sırasında muhalefet hiç kuşkusuz çeşitli engellerle yüzyüze kaldı. En başta, C.H.F.'nin kuruluşunun üzerinden en azından bir buçuk yıl geçmesinin yanı sıra, eski ARMHMC'lerine dayanmasına karşın, T.C.F.'nin henüz örgütlenmesi bile tamamlanmamıştı. İkinci olarak, Türkiye'de o dönemde yürürlükteki seçim sistemi, iki dereceliydi ve ara seçimlerde herkes oy kullanmıyor, ancak ikinci seçmenler oy veriyordu. İkinci seçmenlerin kendileri de 1923'de Kemalist listeden seçildikleri için, T.C.F.'nin ara seçimlerden herhangi birini kazanması tümüyle saf değiştirmeye hazır olan C.H.F.'li ikinci seçmen sayısına bağlıydı. Bu kaçınılmaz engellerden başka, muhalefet ara seçimlere katılmak konusundaki kararsız ve belirgin olmayan tutumuyla fazladan bir sorun daha üstlenmiş oluyordu. C.H.F. çok daha kesin bir tutuma sahipti. 18 Kasım'da ara seçimler için adaylarını belirlemişti bile⁴⁶. O sırada, önde gelen bir T.C.F. üyesi olan İsmail Canbolat ise, hâlâ basın mensuplarının sorduğu bir soru üzerinde T.C.F.'nin henüz İstanbul ve İzmir'de adaylarını ortaya koyup koymama konusunda bir kararın alınmadığını söylüyordu⁴⁷.

Bu arada, bazı insanlar da, kendi kendilerine bağımsız adaylıklarını açıklamakta ya da adlarının öne sürülmesine izin vermekteydiler. Neredeyse tam bir yıl önce İstiklâl Mahkemesi'nce mahkum edilen⁴⁸ ve muhalif meb'us Feridun Fikri (Düşünsel)'in akrabası olan İstanbul Barosu eski başkanı Lûtfi

45) T.C.F.'nin siyasal yaşamı boyunca 13 ara seçim yapılmış ancak, Terakkiperverler hiçbirinde kazanamamıştır. (Tunaya, 609).

46) ST, 19.11.1924.

47) ST, 19.11.1924.

48) Yukarıda, s.54

Fikri, 2 Aralık'ta kendi adaylığını koyanların ilki oldu ⁴⁹. Ancak, ikinci seçimlere karşı güveni olmadığını belirterek, 10 Aralık'ta çektiği adaylığı, yalnızca bir hafta sürdü ⁵⁰. Lûtfî Fikri'nin yeniden ortaya çıkışından birkaç gün sonra Kara Kemal'in liderliğindeki eski İttihatçılar'ın, eski Maliye Nazırı Cavit Bey'in adaylığı için yüksek kurulun onayını almaya çalıştıkları söylentileri yayıldı ⁵¹.

8 Aralık tarihli gazetelerde, şair Abdülhak Hamit (Tarhan)'ın adaylığı için imza toplanmaya başlandığı bildiriliyordu. Aynı gün, bu güç denemesinin Ankara'da ne kadar ciddiye alındığını gösterecek biçimde, C.H.F.'nin iki etkin üyesi ve her ikisi de cumhurbaşkanına yakınlığı bilinen meb'uslar olan Ali (Çetinkaya) ile Sevkıyatçı Ali Rıza, C.H.F.'nin seçim kampanyasını yürütmek üzere İstanbul'a gelmişlerdi. Ertesi gün C.H.F. adayının adı (Hakkı Şinasi Paşa) resmen açıklandı ⁵².

Uzun bir belirsizlik döneminden sonra, T.C.F. İstanbul'dan kendi adayını çıkarmamaya karar verdi. Bunun yerine, Mustafa Kemal'in ve özellikle İsmet'in baş düşmanı olan ünlü kumandan Ali İhsan (Sabis) Paşa, muhalefetin en önemli adayıydı. Bağımsız bir aday olarak ortaya çıktıysa da, Ali İhsan Paşa'nın T.C.F.'ye yakın olduğu düşünülüyordu.

11 Aralık'taki seçimi, iktidarın adayı kolayca kazandı. Ancak, Ali İhsan'm da göz ardı edilemeyecek düzeyde oy topladığı görülüyordu ⁵³. (Kesin oy sayısı hiçbir kaynakta belirtilmemektedir). Seçime hile karıştırıldığı söylentisi dikkate alınırsa - en azından seçimlerden bir hafta sonra 300 kadar seçmenin Ali İhsan'a verdikleri oyların sayılmaması nedeniyle Ankara'yı pro-

---

49) TE, 3.12.1924.

50) ST, 10.12.1924.

51) TE, 6.12.1924.

52) ST, 9.12.1924.

53) ST, 11.12.1924

testo ettikleri belirtiliyordu- olağan koşullarda daha iyi bir sonuç alınacağı düşünülebilirdi ⁵⁴.

İstanbul'daki ara seçimin üzerinden bir hafta bile geçmeden, Bursa'da, bağımsızlık savaşının bir kahramanı ve dinsel bir tutucu olan Sakallı Nurettin Paşa'nın, iktidarın tanınmış adayı Operatör Emin Bey'e karşı kazandığı heyecan yaratıcı seçim zaferinin haberi geldi. Ali İhsan gibi Nurettin de adaylığını T.C.F.'den koymamıştı ⁵⁵. T.C.F. liderleri böyle bir muhalif adayın bu başarısını alkışlamakla birlikte, T.C.F.'ye ancak programını bir bütün olarak kabul ettiği takdirde katılabileceğini söylerlerken, onun düşünceleriyle kendilerinininkiler arasındaki uçurumun çok iyi farkında oldukları anlaşılıyordu.

Nurettin'in seçilmesi, C.H.F.'nin yüzüne bir şamar gibi indi. C.H.F.'nin meclis grubu uzun bir tartışmanın sonunda, 17 Ocak'ta seçimden önce, onun ordudan istifa etmemiş olduğu gerekçesine dayanarak, bu seçimin hükümsüz olduğunu ilân ederek intikamını aldı. İki kişinin olmadığı oylamada 56'ya karşı 130 oyla alınan bu kararda, T.C.F.'liler karşı oy kullandılar. Yeni seçimler düzenlendi, ancak, C.H.F.'nin cesaretini kıracak şekilde bu ara seçim gene Nurettin'in zaferiyle sona erdi (5 Şubat 1925).

Nurettin'in ilk zaferinden hemen sonra kamuoyunun ilgisi, İzmir ara seçimlerinde toplandı. İzmir'de uğrunda mücadele edilen iki meb'us açığı vardı. C.H.F., 20 Aralık'ta ilk meb'us adayının Münir olduğunu ilan etti. Sait'e ait olan ikinci meb'usluk için aday bulmak, biraz daha zaman aldı; çünkü bu yer ancak 17 Aralık'ta boşalmıştı. 23 Aralık'ta ikinci hükümet adayının Kâmil olacağı ilan edildi. İstanbul'da olduğu gibi, burada da T.C.F.'nin katılım ve adayları konusunda tam bir kargaşa hüküm sürmekteydi. 18 Aralık'ta gazeteler eski İttihatçı nazırlardan ve T.C.F. İzmit meb'usu olan Ahmet Şükrü'nün seçimleri

54) ST, 17.12.1924.

55) Fethi (Okyar) anılarında, Bursa'da Nurettin'in seçilişinde T.C.F.'lilerin önemli bir rol oynamış olduklarını iddia eder (Okyar, Üç, 361).

izlemek üzere İzmir'e gittiği haberini verdi. Aynı zamanda Aydın'ın İttihatçı eski valisi Rahmi (Arslan)'ın adı T.C.F. adayı olmaya en yakın isim olarak geçiyordu. İki gün sonra eski İttihatçı nazırlarından, Osmanlı Meclis-i Meb'usanı başkanı ve Aydın bölgesinden tanınmış bir isim olarak Halil (Menteşe), muhalefetin ikinci adayı olarak anılmaya başladı.

T.C.F.'nin İzmir'deki çabasında temel olarak yerel güce sahip eski İttihatçılar'a dayandığı görülmektedir. İşin doğrusu, her ikisi de onbeş yıllık ulusal çapta ün sahibi, deneyimli politikacılar olan Rahmi ve Halil'in zorlu rakipler olacakları kesindi. Bunun yanı sıra Rahmi savaş yıllarında İzmir'de sevilen bir vali olarak görev yapmıştı ve Halil de burada yetişmiş biriydi. Gene de eski İttihatçılar arasında T.C.F.'nin saflarına katılıp katılmamak konusunda uzun tereddütler olduğu da ortadaydı. İzmir'de yaşayan ünlü İttihatçılardan Dr. Nazım, büyük bir olasılıkla Şükrü'ye yazdığı bir mektupta Mustafa Kemal'in bir kurtarıcı olarak hâlâ dil uzatılamayacak konumda olması nedeniyle, siyasal muhalefete girişme zamanının henüz gelmediğini belirterek, Rahmi'nin adaylığını desteklemeyi açıkça reddetmişti ⁵⁷. Mithat Şükrü (Bleda) da (kendisinin ve Dr. Nazım'ın da katıldığı) siyasal toplantılar için evinin kullanılmasına izin vermekle birlikte, T.C.F.'nin çalışmalarını etkin olarak destekliyorsa benzemiyordu. Rahmi'nin durumuysa, son derece belirsizdi. Kampanya başladıktan bir süre sonra, 22 Aralık günü, kendisinin yalnızca bir gözlemci olduğunu, bildiği kadarıyla T.C.F.'nin kendi adaylığını ilan etmediğini söylüyordu. 23 Aralık'ta durum hâlâ aynıydı ⁵⁸. Halil'in adaylığı konusunda da belirsizlik vardı. Gazetelerde T.C.F.'nin ikinci adayı olmaya en yakın kişi olarak adı geçiyordu; Halil'in otobiyografisine bir sunuş yazmış olan İsmail Arar, (Tunaya'ya dayanarak) ⁵⁹, Halil'in bir T.C.F. adayı olduğuna dikkati çekmektedir. Öte yandan, 25 Aralık'ta **Son Telgraf**

57) Kandemir, **İzmir**, 64-65.

58) **ST**, 23, 24.12.1924.

59) **Menteşe**, 80; **Tunaya**, 609.

C.H.F.'nin meb'usluklardan birini mutlaka kazanacağını, çünkü muhalefetin tek adayı bulunduğunu yazıyordu.

Aralık'ın son haftasında, yerel basının bu mücadeleye tam anlamıyla kendini kaptırmasının da etkisiyle, kampanya oldukça canlanmıştı. **Sada-yı Hak ve Türk Eli** muhalefeti desteklerken, **Anadolu** ağırlığını hükümetten yana koyuyordu ⁶⁰. 24 Aralık'ta 400 kadar oyun şimdiden Rahmi'ye gideceğinin belli olduğunu ve bunun da C.H.F.'yi kaygılandırıldığını yazan muhalefet yanlısı gazeteler, Rahmi'nin şansı konusunda oldukça iyimserdiler. Bu arada bağımsızlar da, kendi adaylıklarını koyuyorlardı: Basında hükûmete eleştiriler yönelten Bıçakçızade Hakkı ve Velid adlı biri. **Yeni Asır** gazetesine göre, Ali İhsan (Sabis) Paşa için çalışan kimseler de vardı. Bu habere göre, Ali İhsan seçim kampanyasına katılmayacak, ancak, seçimi kazanırsa görevi kabul edecekti.

Sonunda muhalefetin tüm umutlarının yanında hükûmetin kaygıları da boşa çıktı. Seçim sonuçları aşağıdaki gibiydi:

Münir	410	(seçildi)
Kâmil	365	(seçildi)
Rahmi	75	
Ali İhsan	32	
Velid	13	
Halil	12	
Hakkı	12	
Diğer	11	⁶¹ .

Bu sonuçlar muhalefeti büyük bir düş kırıklığa uğratmış olmalıdır. İstanbul'a dönüşünde açıkça canı sıkkın ve gücenmiş olan Şükrü, Rahmi'nin yenilgisinin tek nedeninin kendisi ve mütereddid tutumu olduğunu belirtti ⁶². T.C.F. liderlerinin bazı

60) ST, 23, 25.12.1924.

61) Tanin, 29.12.1924.

62) ST, 30.12.1924.

ifadeleri de, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın iktidar peşinde olmadığı ve hükümet ve çoğunluk partisini denetleyecek sadık bir muhalefet olarak kalmasını hedefledikleri izlenimini vermektedir. Ali Fuat (Cebesoy) da ⁶³, Feridun Fikri (Düşünsel) de ⁶⁴ aynı şeyi söylemiştir. Öte yandan, parti tüzüğü altını çizerek, programını gerçekleştirmek için partinin amacının seçimleri kazanmak olduğunu belirtmektedir. Bu anlamda, T.C.F.'nin uzun dönemli amacının öncelikle ulusal çapta bir örgütlenme oluşturmaya yönelmek, ardından genel seçimleri kazanmak olduğu bu ifadelerden çıkarılması gereken anlamdır.

T.C.F.'nin Örgütsel Özellikleri

Buraya kadar T.C.F.'nin nasıl doğduğunu, nasıl kendisini bir kitle örgütüne dönüştürmeye çalıştığını ve seçimlerde işleri nasıl yürüttüğünü gördük. Artık T.C.F.'nin bir örgüt olarak özelliklerine göz atma zamanı geldi.

Maurice Duverger, bize siyasal partileri örgütlenme özellikleri açısından sınıflandırmamıza yarayacak bir model sunmaktadır. Bu modeldeki dört belirleyici özellik şunlardır: 1. Partinin kökeni (parlamanter ya da parlamento dışı); 2. Parti örgütü (dolaysız yapılara karşı dolaylı, güçlüye karşı zayıf, yataya karşı dikey bağlantılı örgütler); 3. Üyelik (kadro ya da kitle partileri); 4. Liderlik.

Kuruluşu, dış örgütlenmesi ve seçimdeki etkinlikleri konusundaki bilgilerimizden yola çıkarak ve bu özellikleri C.H.F.'ninkilerle karşılaştırarak T.C.F.'yi bu bağlamda tanımlamak istersek, aşağıdaki gözlemler yapılabilir.

Duverger, partileri öncelikle kökenlerine göre sınıflar: Temelde seçim komitesi örgütleri olarak gelişen ve parlamanter grubun üstün olduğu parlamanter kökenli partilere karşı, parla-

63) Cebesoy, *Siyasî*, 111; Kutay, 11419.

64) ST, 27.12.1924.

mento dışı örgütlerce oluşturulan ve parlamanter grubun daha az güce sahip olduğu, hatta kimi zaman dış örgütlenmeye bağımlı olduğu parlamento dışı partiler. Bu ayrım bağlamında, Türk siyasal yaşamında parlamento dışı yapılanmalardan parlamantere doğru tedrici bir gelişme olduğu kanısındayım. 1908-1918 yılları arasında oldukça kapalı, hatta gizli bir yapısı olan İ.T.Cemiyeti tarafından kurulan İ.T. Fırkası, tümüyle parlamento dışı bir partiydi. Parlamanter grup, daima İ.T.Cemiyeti Merkez-i Umumîsi'ne tabi kaldı.

Buna karşılık, H.F., Millet Meclisi'ndeki Müdafaa-i Hukuk Grubu tarafından oluşturuldu, ancak, kendi içinde ulusal önderliğin bir ürünüydü. Bunun yanı sıra, H.F. kurulur kurulmaz ulusal çapta bir dış örgütlenme olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini teslim aldı. İşletme terminolojisinde "tersine teslim alış" olarak adlandırılabilen bu gelişme, C.H.F.'yi parlamanter ve parlamento dışı parti arasında kalan melez bir yapıya dönüştürdü. Ancak, İ.T.Cemiyeti tarafından yaratılmış olan partiyle C.H.F. arasındaki asıl fark, parlamento dışı önemli güç odakları olmaksızın, C.H.F.'nin tüm aslî önderlerinin parlamento grubunda ve hükümette yer almalarıydı. Mustafa Kemal'in yakın arkadaş çevresinin, Çankaya'daki gece toplantılarının müdavimlerinin, böyle sorumsuz bir güç odağı oluşturmaya eğilimli oldukları doğrudur. Ancak, bu zümrenin etkinliği tümüyle cumhurbaşkanına dayanmaktaydı ve cumhurbaşkanı siyasetle doğrudan ilgilendiği sürece etkisinin son derece sınırlı kaldığı gözlenmektedir. Ömrünün son beş yılında, Mustafa Kemal yürütme yetkisini hâlâ elinde tutmakla birlikte, ülkenin genel gidişine ilişkin güncel politikayla doğrudan ilişkisini kestiği zamandır ki, bu zümre hükümetin ve Meclis'in aleyhine olacak şekilde gerçek anlamda bir güç kazanacaktı.

Sözü geçen iki partinin tersine; ulusal çapta bir "seçim çevresi seçmen komiteleri" ağı oluşturma girişimini üstlenmiş bir grup meb'us tarafından kurulan T.C.F., tam anlamıyla parlamanter bir partiydi. T.C.F. yönetiminin bazı önde gelen İttihat-

çılar ile kurmuş olduğu yakın bağlara karşın ben bunu, 1926 İzmir yargılamalarında savcılık tarafından ileri sürüldüğü gibi, bu partinin İttihatçılar'ın perde arkasından yönlendirdiği, parlamenter kıyafeti giydirilmiş bir örgüt olduğu yönünde bir belirti olarak değerlendirmiyorum.

Tek tek üyelerin etkin bir biçimde partiye katılıp, aidatlarını ödemelerine dayanan doğrudan parti yapıları ile, bileşik toplumsal gruplara (mesleki ya da diğer) dayanan dolaylı parti yapılanmaları açısından aralarındaki farka gelince, parti tüzüğüne göre T.C.F. doğrudan bir yapılanmaya sahiptir ve yalnızca aidatlarını bireysel olarak ödeyen üyeleri kabul etmektedir. Bununla birlikte, yukarıda da değinildiği gibi, grupların ve özellikle esnaf birliklerinin C.H.F.'den ayrılıp T.C.F.'ye katıldığına ilişkin haberler de basında yer almıştı. Bu anlamda, resmen doğrudan bir yapıya sahip olmakla birlikte, T.C.F. gerçekte toplumsal grupların katılımı aracılığıyla genişlemekteydi. Bu açıdan, C.H.F.'ye ve aslında Türkiye'de bugüne dek doğmuş olan tüm önde gelen partilere benzemektedir.

T.C.F. örgütsel açıdan, parti içindeki değişik düzeyler arasında güçlü ve açıkça belirlenmiş bağlarla sınıksız birleşmiş bir yapıya sahipti; ancak, değişik şubeler arasında olduğu gibi, yatay bağlar son derece azdı. En azından parti nizamnamesinde öngörülen buydu.

Bu dönemin Türk siyasetinin seçkin niteliği ve resmi nitelik taşımayan ilişkiler ağlarının öneminin farkında olan bir kimse, bunların resmi yapıyı farklı düzeylerde kesmesini bekleyebilir, ancak bu husus üzerine kesin bir şey söyleyebilmek için gerekli verilerden yoksunuz.

Duverger tarafından "kadro partileri" ile "kitle partileri" arasında yapılan üçüncü temel ayırım konusunda, TCF'nin biçimsel yapısının, aidatlarını ödeyen üyeler, vilayet ve kaza şubeleri ve seçilmiş yöneticileri ile bir kitle partisi olduğunu söylemek muhtemelen doğru olur; ama öte yandan partinin içinde

bulunduğu atmosfer ve zihniyet, yönetim kademesinin üyelerce kontrol edilmediği bir kadro partisinininki gibidir. Bu, Duverger'in işaret ettiği gibi, aynı ölçüde CHF(P) ve hatta İkinci Dünya Savaşı sonrasında Demokrat Parti için de geçerlidir. Türk siyasal hayatının tüm evreleri ve hele 1920'lerdeki, seçkinlerin egemen oldukları siyasal hayatlardı.

Liderlik sorunu gözönüne alındığında, TCF klasik bir liberal demokratik yapıya sahipti. Önde gelen parti yöneticileri ulusal düzeyde kongrelerce seçiliyorlardı. Örgüt içinde diğerlerine nazaran büyük farkla güçlü unsurlar "Intihabı idare ve mebus namzetlerini tayin eden" "Umumi Kongre" ve Katib-i Umumi'nin başkanlık ettiği, "fırka katiplerini ve muhabirlerini tayin ve azletmek ve meclis-i umumiye malumat vermek" yetkilerini haiz "Heyet-i İdare" idi. Katib-i Umumi kuşkusuz parti örgütü içindeki en önemli şahıstı. Parti nizamnamesi aynı zamanda, kökeni parlamento olan bir parti için olağan olan bir şekilde, meclis grubuna büyük bir nüfüz veriyordu. Nizamnamenin 24'üncü maddesine göre "Meclis-i Umumi fırkaya mensup vekiller ile fırka ve grup heyet-i idarelerinden ve grup heyet-i umumiyesince müntehab yedi mebustan terettüp" ediyordu. (Burada kullanılan "vekiller" sözcüğü ile parti mensubu olan bakanların mı yoksa mebusların mı kastedildiği açık olarak anlaşılamamaktadır.) Böylece parti grubu Meclis-i Umumi'de daima çoğunluğu elinde bulundurabilecekti. Dahası, partinin ilk reisi Kâzım (Karabekir) ve ilk Katib-i Umumisi Ali Fuat (Cebe-soy) aynı zamanda meclis üyeleri idiler.

T.C.F.'nin parti örgütlenmesinin biçimsel olarak demokratik olduğu, fakat çoğu geleneksel demokratik partiler gibi güçlü oligarşik eğilimlerinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

T.C.F.; parti ileri gelenlerinin, yani parti "makinesinin" temsilcilerinin, kendilerini gerçek iktidar için mücadele eden, ciddi savaşçılar olarak ortaya koyabilmelerine yetecek denli uzun yaşamadı. Bu yüzden kısa yaşamında biçimsel liderliğin ötesinde, perde arkasında "gerçek" (fiilî) bir liderlik ortaya çıkmadı.

Büyük Millet Meclisi'nde T.C.F.

T.C.F.'nin etkinliklerinin büyük bir bölümünün, otuz civarında meb'usunun bulunduğu Millet Meclisi'nde ortaya çıkmış olduğu kuşku götürmez.

1 Kasım 1924'de başlamış olan yasama yılı, 23 Nisan 1925'de sona erdi. Bu dönem üç belirgin evreye ayrılabilir:

1. H.F.'ndaki bölünmenin habercisi olan Kasım'daki büyük tartışmadan, 13 Şubat 1925'deki Kürt isyanına kadar geçen (az çok olağan parlamenter yaşam) dönem.

2. İsyanın başlangıcından 4 Mart 1925'de *Takrir-i Sükûn Kanunu*'nun kabulüne kadarki (C.H.F.'nin köktenci kanadının muhalefet ve C.H.F. hükümeti üzerindeki baskısını hızla artırdığı) dönem.

3. Bu yasanın çıkarılmasından, yasama yılının sonuna kadarki (Meclis'in hükümete diktatörce yetkiler vermiş olduğu ve Meclis dışı muhalefetin yasadışı hale getirildiği) dönem.

Şimdi bu dönemlerin her üçünde, Meclis'te tartışılan konuları, T.C.F.'nin konumu ve rolü açısından inceleyeceğim. Bunu yaparken, ilginç olsalar bile, yalnızca yerel açıdan ya da belirli çıkar grupları açısından önem taşıyan çok sayıdaki küçük sorunlar üzerinde değil, ulusal çaptaki siyasal çıkarları ilgilendiren temel olaylar üzerinde duracağım.

27 Kasım'da Ali Fethi (Okyar), Meclis'e kabinesini ve programını sundu. Konuşmasında, İsmet'in siyasalarını değiştirmeksizin sürdüreceğini de vurguladı. Henüz Meclis'e getirilmemiş, hatta Meclis'in Bütçe Komisyonu'na bile sunulmamış olan 1925 Bütçesi, yeni beliren gerekler doğrultusunda biraz değiştirilebilecekti. Köktenci C.H.F.çevreleri arasında kendisine yönelik güvensizliğin çok iyi farkında olan Ali Fethi, kabinesinin partizan karakterini de vurguladı ⁶⁵. Başvekilin konuşmasına, muhalefet adına Ali Fuat (Cebesoy) cevap verdi. Fethi'ye büyük

65) Kandemir, *Siyasî*, 25.

güveni olduğunu ve programını destekleyeceğini söyledi. Tükenmiş durumdaki ülkenin biraz dinlenme dönemine ihtiyacı olduğuna (artık yeni köktenci reformların yapılmaması gereğini dile getirmek istiyordu) ve hükümetin birincil olarak "ulusun sinesinden" gelecek bir desteği elde etmeye çalışması gereğine işaret ederek, bununla açıkça C.H.F.'nin Meclis'teki ezici çoğunluğunu kamuoyunu göz ardı edip, her istediğini yapmak için bir fırsat olarak kullanmaması gerektiğini ihtar ederek, sadece ima yoluyla C.H.F.'yi ve önceki hükümeti eleştirdi ⁶⁶.

Fethi'nin konuşmasından sonraki tartışma sırasında ortaya çıkan küçük fakat gerçekleri ortaya koyan bir olay da, C.H.F. Konya meb'usu Refik (Koralan)'ın Fethi'nin açıklamalarını alkışlayarak, ordunun onun kabinesini destekleyeceği konusunda hiç kuşkusuz olmadığını söylemesiydi. Fethi, hemen ordunun bir bütün olarak Cumhuriyet'in koruyucusu olduğunu ve siyasete kesinlikle karışmayacağını, bu anlamda, onun bir hükümeti desteklemesinin ya da tersinin, konu dışı bir nokta olduğunu belirterek, bunun bir yanlış anlama olduğunu söyledi ve tepkisini dile getirdi. Konu daha fazla tartışılmadı ama bu tartışma C.H.F.'nin daha köktenci politikacılarından bazılarının zihniyetini göstermesi açısından önemli bir işaretti ⁶⁷.

T.C.F.'nin yeni hükümete karşı oy verdiği ilk olay, 2 Kasım tarihli *Nüfus Mübadele, İmar ve İskan Vekâleti*'nin Dahiliye Vekâleti içinde bir genel müdürlüğe dönüştürülmesi önerisi sonucu ortaya çıktı. Anlaşmazlık ilke düzeyinde doyurucu çalışmadığı herkesce bilinen (en azından Kasım'daki büyük tartışma bundan kaynaklanmıştı) vekâletin kaldırılmasından değil, önergede, yeni genel müdürlükte çalışacak memurların sayısını azaltmak hakkının Dahiliye Vekâleti'ne verilmesinin yanı sıra, genel olarak gücün Dahiliye Vekilinin elinde toplanmasının getirdiği rahatsızlıktan kaynaklanıyordu. Bu mevkiin, o sırada C.H.F.'nin köktenci kanadının en ileri gelen meb'usu Recep

66) ZC, c. 10,402.

67) ZC, c. 10,401.

(Peker)'e ait olduğu gerçeği, muhalefetin bu tepkisinde bir etken olmuş olabilir. Feridun Fikri (Düşünsel), eski vekâletin görev ve yetkilerinin Dahiliye ve Nafia vekâletleri arasında bölüştürülmesini içeren bir karşı önerge verdi. Ne var ki, bu önerge reddedildi. Öte yandan, hükûmet önergesi de (bu fikre karşı T.C.F. çevreleri dışında da muhalefet olduğunu gösterecek şekilde) ancak 43'e karşı 89 oyla kabul edildi ⁶⁸.

Tartışılan bir sonraki temel olay, bir Bahriye Vekâleti'nin kurulması oldu. Son Osmanlı kabinelerinde bir örneğinin bulunduğu bu vekaletin yeniden kurulması önerileri, 1923'den beri sürekli ortaya atılmakla birlikte, münhasıran bu konudaki önerge 25 Ekim 1924 tarihinde verilmişti. ⁶⁹. Önergenin gerekçesi Türk donanmasının içinde bulunduğu ve ancak, ayrı bir bakanlığın yoğun çaba ve dikkatiyle düzeltebileceği acınacak durumdu. Deniz kuvvetlerindeki büyük gemilerden sadece çok yaşlı olan Hamidiye ile Mecidiye'nin çalışır durumda olduğu ve modern Yavuz'un (eski Goeben) son altı yıldır gerekli onarımları bekleyerek devre dışı kaldığı düşünüldüğünde, kaçınılmaz olan bu gereksinmeyi muhalefet de kabul ediyor; ancak, ordu genel kurmayından bağımsız bir Bahriye Genel Kurmayı oluşturulması düşüncesine karşı çıkıyordu. Ayrıca, hükümetin bu konuda aniden ortaya çıkan bu aceleci tutumuna ilişkin hayretlerini de dile getiriyorlardı. Bir diplomatik gözlemcinin de belirttiği gibi, muhalefet, bakanlığın kurulmasının gerçekte Balkan Harbi'nde Hamidiye ile gerçekleştirdiği kahramanlıklar sonucu Türkiye'nin en önde gelen denizci kahramanı olan Rauf'un, bahriyeliler ve Deniz Harb Okulu öğrencileri üzerindeki etkisini silmek amacı taşıdığından kuşkulanmış olabilir ⁷⁰.

Gerçek neden ne olursa olsun, mevcut T.C.F. üyelerinin tümünün hazır bulunduğu ve karşı oy verdiği oylamada, 24'e karşı 137 oyla vekalet kuruldu. Meclis'teki köktenci üyelerin

68) ZC, c. 11, 48-101.

69) ZC, c. 11, 287-304,307.

70) ARA, 6.1.1925.

sesi en çok duyulanlarından olan Topçu İhsan (Eryavuz), Fethi'nin üzerinde diğeri bir denetim unsuru olacak şekilde, Bahriye Vekaletine getirildi ⁷¹.

Henüz Aralık'ta bile, köktenci Kemalistler'in muhalefet üzerinde olduğu gibi, hükümet üzerinde de ağır bir baskı uygulamaya başladığı görülmektedir. 3 Aralık'ta, C.H.F. Kozan meb'usu Ali Saip, Abdülhamid II zamanından beri yürürlükte olan Matbuat Kanunu'nu oldukça sertleştirecek bir değişiklik önergesi sundu ⁷². Bu önerge, bir diplomatik gözlemcinin deyişiyle "Drakonyan" (zalimce) bir yasa oluşturmayı amaçlıyordu ⁷³. Yılın son gününde, hükümet Abdülkadir Kemali (Öğütçü)'nün Adana'da yayınladığı **Tok Söz** ile İstanbul'da İngilizce olarak yayınlanan **Orient News** gazetelerini kapattı. T.C.F. meb'uslarından Halis Turgut ile Kâzım Vehbi, bu kapatmaların yasallığı ve nedenlerine ilişkin bir soru önergesi verdiler. Soruları Fethi, hükümetin basın özgürlüğünü ihlâl edilemez bir hak olarak gördüğünü, ancak, bu iki gazetenin ülkenin güvenliğini tehlikeye düşürecek makaleler yayınladığını belirterek yanıtladı. **Tok Söz**, ülke için bir tehdit olarak tanımladığı hükümete karşı tüm muhalefet güçlerini birleşmeye çağırarak, **Orient News** ise Ankara hükümetini İstanbul'un ihtişamına darbe indiren barbarlar olarak adlandırmıştı. Fethi, Dahiliye Vekaleti'nin bu gazeteleri kapatma konusundaki kararını hararetle savundu ⁷⁴. Söz konusu olaydan birkaç gün sonra, Recep (Peker)'in 5 Ocak 1925'de Dahiliye Vekaleti'nden istifa ettiği göz önüne alındığında, bu olay çok ilginçtir. C.H.F. grup toplantısında hararetle bir şekilde tartışmalara yol açmış olması gereken bu istifa, Meclis'te tartışılmadığı için, nedenleri konusunda kesin bilgilere sahip değiliz. Değişik kaynaklarca, iki ayrı neden gösterilmektedir: Gazetelerin kapatılmasını sadece kendi bakan-

71) ZC, c. 11,307; Goloğlu, 83.

72) Kandemir, *Siyasî*, c.59.

73) PRO, E 11553/32/44, 17.22.1924.

74) ZC, c. 11, 534-7.

lîğının bir sorumluluğu olarak görürken, Başvekil konuyu bir kabine sorumluluğu olarak değerlendirdiği için, ya da alternatif olarak, Fethi'nin tüm diğer kentler gibi, büyük kentlerin de kendi belediye başkanlarını seçmeleri olanağını temin eden önergesine karşı olduğu için istifa etmişti ⁷⁵. Bu önerge, her kent ve kasaba için seçilmiş belediye başkanlarını savunan T.C.F. programına yansımıştı ve İstanbul'da çok önemsenen bir noktaydı. Bu yoruma göre, Recep büyük kentlerin (İstanbul'u kastederek) atanmış valilerce yönetilmesinde ısrar etmişti. Aynı kaynağa göre, Recep'in istifa nedeni ne olursa olsun, Fethi kendi kabinesi içinde gittikçe yükselen bir muhalefetle yüzyüzeydi; ve Recep'in istifasının kısa bir süre içinde Fethi'nin düşmesi ve yerini bir köktencinin, hatta büyük olasılıkla bizzat Recep'in alması ile sonuçlanacağı beklentisi oluşmuştu.

Ocak'ta tartışılan bir başka konu da, Bursa'da Nurettin Paşa'nın kazandığı seçimin yasallığı idi. Bu tür sorunları inceleyen "İkinci Şube", 12 Ocak'ta yürürlükteki seçim kanununun öngördüğü devlet memurları ve askeri personelin, seçimlerin ilan edilmesinden itibaren en geç on gün içinde istifa etmeleri zorunluluğunu içeren maddesini gerekçe göstererek, bu seçimin geçersiz olduğunu ilan etti. Ne var ki, Sorun 17 Ocak'da Meclis'te tartışıldığında muhalefet uzun uzadıya bu kuralın sadece genel seçimler için geçerli olduğunu ileri sürdü. Sonunda, seçimin hükümsüz olduğu kararı, T.C.F. üyelerinin red oyu verdiği oylamada 56'ya karşı 130 oyla alındı ⁷⁶. Yukarıda da belirtildiği gibi, 5 Şubat'ta yinelenen ara seçimde Nurettin bir kez daha aynı meb'usluğa seçildi.

26 Ocak'ta muhalefetin Ardahan meb'usu olan Deli Halit Paşa, 88 arkadaşıyla birlikte, harp malullerinin yararına ilişkin olan ve zaten Meclis'in gündeminde bulunan yasa tasarısının hızlı bir biçimde tartışılması talebinde bulundu. Çoğunluğun ka-

75) Goloğlu, 83; PRO, E 453/194/44, 20.1.1925.

76) ZC, c.12,90-93;131-154.

bulüyle, yasa tasarısı 3 Şubat'ta bir kişinin bulunmadığı oylama-
da, 146'ya karşı 0 oyla meclisten geçirildi ⁷⁷. Halit'in önergesi
üzerine yapılan tartışma, T.C.F.'nin üst düzey askeri kişilikleri-
nin gerçekten katıldıkları birkaç olaydan biriydi. 26-29 Ocak'ta,
barış döneminde Türkiye'nin tüm askeri siyasalarını yönlendire-
cek bir Yüksek Askeri Konsey (Âli Şura-yı Askerî) kurulması-
na yönelik hükümet önergesine ilişkin oturumlarda da aynı
durum geçerli oldu ⁷⁸. Hükümet görüşüne göre, Müdafaa-i Millî
Vekili, Bahriye Vekili, Erkan-ı Harbiye Reisi, ordu müfettişleri
ve Bahriye Kumandanı'nın hepsi cumhurbaşkanının başkanlığı
altında bu konseyde yer almalıydı. T.C.F. üyeleri, bu önergeye
iki nedenden ötürü karşı olduklarını belirttiler: İlki, yalnızca
tavsiyede bulunma gücüne sahip bu konsey, yetkiden yoksun
bir yapıdaydı, ikincisi, siyasal ve askeri işlevlerin (ve görevlile-
rin) birbirine bu şekilde karıştırılmasını doğru bulmuyorlardı.
Konu üzerinde uzun uzadıya duran Kâzım (Karabekir), bu kuru-
luşun Birinci Dünya Savaşı'nda tüm saygınlığını yitirmiş olan
Alman modeline benzediğini ileri sürdü. Cumhurbaşkanı ve ba-
kanlarca yürütülecek siyasal sorumluluklarla general ve amiral-
lerce üstlenilecek askeri-teknik sorumluluklar arasında kesin bir
ayırım yapılmasını istedi. Özellikle cumhurbaşkanının konseyin
başkanlığını almasına karşıydı. Yasa tasarısı hakkındaki oylama
bir süre sonra yapılacaktı.

Yine 26 Ocak'ta **Keskin** (Keskin'de yayınlanan) ve **Örnek**
(Çanakkale'de yayınlanan) gazetelerinin kapatılması konusu tar-
tışıldı. **Keskin** gazetesi olayı üzerinde yoğunlaşan tartışmalarda
hükümet, gazetenin editörünün yazı işleri müdürlüğündeki bir
değişmeden sonra hükümete başvurup yeniden yayın izni alma-
dığını, bunun da yönetmeliklere aykırı olduğunu belirtti. Muha-
lefet ise Matbuat Kanunu'na göre bunun zorunlu bir kural olma-
dığını savunduysa da, hiçbir etkisi olmadı ⁷⁹.

77) ZC, c.12,322-4; c.13/1, 113-131,217-233.

78) ZC, c.12,333-347, 363-387.

79) ZC, c.13/1, 92-93.

Ocak ayının sonundan başlayarak bütün ay boyunca B.M.M.'deki Bütçe Komisyonu'nda tartışılmış olan 1925 Bütçesi görüşmeleri, hemen tüm zamanı aldı. Oturumlarda Feridun, Fikri, Vehbi, Zeki ve Halit (Akmansü) gibi kimseler tarafından pek çok ayrıntılı sorular soruldu ve çeşitli görüşler ileri sürüldü.

Şubat'ın başlangıcını (9 Şubat) gölgeleyecek şekilde, Meclis koridorunda Halit Paşa'nın vurulup ölmesiyle sonuçlanan bir katli olayı Meclis'deki diğer konuları geri plana itti. Kel Ali (Çetinkaya), Halit'in saldırısına uğradığını ve kendisini korumak için onu vurduğunu ileri sürdü. Bazı kaynaklara göre, bunu aslında C.H.F. Rize meb'usu olan Halit'i arkasından vuran, gerçek katil olan Rauf'u korumak için söylemişti⁸⁰. Olay hakkında gerçekten ciddi bir soruşturma asla yapılmadı ve kavganın gerçek nedenleri hiçbir zaman kesin olarak kanıtlanamadı⁸¹. Halit son derece fevri bir insan olarak tanınıyordu ve son zamanlarda aşırı sinirlilik belirtileri göstermekteydi⁸². Bunun yanı sıra, her ikisi de Türk-İtalyan Savaşı sırasında İttihatçı gönüllüler olarak Trablusgarb'da buldukları 1911'den beri ezeli düşmandılar⁸³. Öte yandan, bir grup arkadaşıyla çevrelenmiş Ali ile karşılaştığında Halit yalnızdı. Bu olay, Meclis'teki oturumları durdurmadı. Ertesi gün, Meclis başkanlığı olaya ilişkin bir bildiri yayınladı. Muhalefet olayı, Meclis'teki kendilerine göre mevcut tehdidkâr ve şiddet atmosferinin bir göstergesi olarak sunarak (kesinlikle yasaklanmış olmasına karşın Meclis'te pek çok kişi silahlı olarak dolaşıyordu), bunu bir tartışmaya dönüştürmek istediye de, bu girişim çoğunluk tarafından engellendi⁸⁴.

Aynı gün Feridun Fikri, Elazığ'daki ara seçimler sırasında, valinin idarî memurlara yaptığı yasadışı baskıya ilişkin 8 Şubat'ta Dahiliye Vekili hakkında verdiği soru önergesine yanıt

80) Goloğlu, 99.

81) Cebesoy'a göre (Siyasî, 140), doktor raporu açıkça ortaya konmadığı gibi, Halit'in ifadesi de alınmamıştı.

82) Halit, Ali, Kılıç Ali gibi eski İttihatçı fedailer arasında belirgin bir çabuk öfkelenme, fiziksel şiddete başvurma eğilimi ortak bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Bkz.:Goloğlu,99,

83) Goloğlu,93.

84) ZC, c.13/1, 271-3.

istedi. Bakan, yanıtın henüz hazır olmadığını bildirdiyse de, Feridun Fikri değişik yerlerden çekilen ve seçim sürecine hükûmet müdahalesinden yakınan telgrafları göstererek, 14 Şubat'ta Dahiliye Vekâleti'nin bütçesi üzerinde süren tartışmaların yönünü yine bu konuya çevirdi ⁸⁵.

7 Şubat'ta Ali Fuat (Cebesoy), biri bütçe, diğeri ise genel olarak halkın refahının geliştirilmesi konusunda iki uzmanlık komisyonunun teşkilini istedi. Her iki öneri de reddedildi ⁸⁶.

17 Şubat'ta kırsal nüfus kitlesini belki de gerçekten etkileyecek tek yasa olan âşârın kaldırılmasına ilişkin oylamada, T.C.F. de C.H.F.'yle birlikte olumlu oy verdi ⁸⁷. Bu, T.C.F.'nin söylenegeldiği gibi sosyo-ekonomik anlamda da, kültürel ya da anayasal sorunlar alanında olduğundan daha fazla gerici olmadığını bir diğer göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Genel bir sonuç olarak, Kasım ile Şubat başı arasındaki oturumlarda, hükûmete değil de, hükûmetteki demokratik olmayan ve otoriter olarak adlandırdığı eğilimlere (örneğin, dahiliye vekâletine verilen çok geniş yetkiler, gazetelerin kapatılması, hükûmet karşıtı bir adayın seçimi kazanmasının engellenmesi ve bizzat seçimlere bir bütün olarak hükûmet müdahalesi gibi) tekrar tekrar hücum eden bir muhalefetin varlığını görüyoruz. Bu dönemin Meclis tutanaklarını inceleyen biri için dikkat çekici olan, birkaç istisna dışında, tartışmalarda parti sözcülüğünün T.C.F.'nin üst düzey üyeleri, yani paşalar (Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet, Rüştü, Halit, Cafer Tayyar) ve ulusal çapta tanınan kişilikler (Rauf, Adnan) tarafından üstlenilmemiş olduğudur. Bunlar arasında yalnız Kâzım'ın oldukça sık söz aldığı görülmektedir. Meclis oturumlarında C.H.F.'ye ve hükûmete karşı sık sık muhalefet yapanlar şunlardı: Ahmet Muhtar, Halis Turgut, Kâzım Vehbi, Besim, Zeki, Halit (Akmansü) ve en başta da Feridun Fikri (Düşünsel).

85) ZC, c.13/1,276-7, 414-23.

86) ZC, c.13/1,202.

87) ZC, c.14,96-7.

Öte yandan, Recep'in önderliğinde C.H.F. içinde yalnızca muhalefete karşı değil, Fethi kabinesine karşı da gittikçe artan baskıya önceden değinmiştik.

Kürt İsyanından Sonra

1925 Şubat'ının ikinci yarısında atmosfer gittikçe gerginleşti. 13 Şubat'ta ⁸⁸ Elazığ, Diyarbakır ve Dersim (şimdiki Tunceli) illerini kapsayan bölgede bir isyan patlak verdi ⁸⁹. İsyan, hem Kürt ulusçuluğu, hem de İslamcı tepki karakterini taşıyordu ve bir Nakşibendi şeyhi olan Palulu Şeyh Sait tarafından yönetiliyordu. Başlangıçta, isyancılara karşı yerel askerî birlikler ve jandarma güçleri gönderildi. Ancak, kısa bir süre sonra bunların yetersiz kaldığı açıkça anlaşılınca, diğer bölgelerden daha büyük askerî birliklerin seferber edilip gönderilmesi için hazırlıklar başlatıldı. Buna karşın, isyan bir hafta boyunca yalnız küçük bir çevre tarafından biliniyordu. 21 Şubat'ta İsmet (İnönü) aniden İstanbul'dan Ankara'ya döndü. Bu sırada bile, onun böylesine aniden geri çağırılmasının nedeni basın ve kamuoyunca bilinmiyordu. Ankara'ya vardığında, istasyonda Fethi veya başka bir bakanca değil Mustafa Kemal tarafından karşılandı ⁹⁰. Bu durum oldukça olağan dışıydı ve İsmet'in geri çağırılmasına Fethi'nin karşı olduğu şeklinde yorumlandı.

23 Şubat'ta Elazığ, Genç, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkâri'nin yanı sıra Erzurum'un Kığı ve Hınıs ilçelerinde sıkıyönetim ilânı için bir hükümet önergesi Meclis gündemine getirildiyse de, oturumda Başvekil hazır bulunamadığı için tartışılmadı. 25 Şubat sabahındaki bir sonraki oturum da, Milli Maarif Vekâleti'nin bütçesinin tartışılmasıyla geçti. Ancak 25 Mart günü öğleden sonra-

88) Fethi, anılarında isyan haberinin Ankara'ya 11 Şubat'ta ulaştığını yazıyorsa da, bu doğru olamaz. (Okyar, Üç, 366).

89) İsyanın en geniş ve yeni betimlemesi için bkz.: Olson, 91-152.

90) OM, c.5, 126 (The Times'den alıntıyla); TE, 23.12.1925; PRO, E 1229/1091/44, 24.2.1925.

dır ki, Fethi Meclis'te isyan ve sıkıyönetim ilanı önergesi hakkında konuşma yapabildi ⁹¹. İsyanın nasıl ortaya çıktığı (bunu 1924 yazındaki Nasturi sorunlarına bağlamaktaydı), isyanı kimlerin kışkırttığı ve hareketin niteliği konusunda açıklamalar yaptı. İsyancıların üzerinden çıkan propaganda broşürleri ve mektuplar, ayaklanmanın Kürt ulusçuluğu yönünü (ulusal bir Kürt hükûmeti talep ediliyordu) ve İslamî karakterini (Şeriat'in egemenliği ve hilâfetin yeniden kurulması istenmekteydi) açıkça ortaya koyuyordu. Fethi, bu ayaklanmayla pek çoğu Jön Türk geçmişli dinleyicilerinin kuşkusuz gayet iyi anımsayacak oldukları iki olayla, 1912 Arnavut isyanı ve 31 Mart 1909 karşı devrimi arasında paralellikler kurdu. Hükûmetin Cumhuriyeti korumak için gereken her türlü önlemi almayı kararlaştırdığını belirtti. Meclis'ten iki önlemi onaylamasını istedi: İlk olarak hükûmet önergesinde adı geçen doğu illerinde ve ek olarak Malatya ilinde (ilk önerenin meclis gündemine alınmasından sonra listeye alınmıştı) sıkıyönetim ilanı; ikinci olarak da Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda, siyasal amaçlar doğrultusunda "dini veya mukaddesat-ı diniyeyi" kullanmayı vatana ihanet suçu oluşturan eylemler arasına dahil eden bir değişiklik yapılması.

Fethi'den sonra Kâzım (Karabekir) muhalefet adına konuşmak üzere söz aldı. Hükûmeti tamamen desteklediği ve herhangi bir iç ya da dış tehlikeyle karşılaştığında Türk ulusunun tek vücut olduğunu dile getirdiği, kısa bir konuşma yaptı ⁹². Konuşma Meclis'te bir alkış tufanı ile karşılandı. Ardından sıkıyönetimi ilan eden hükûmet önergesi oybirliğiyle kabul edildi ⁹³.

Hemen ardından Hıyanet-i Vataniye Kanunu'ndaki değişiklik önergesi görüşüldü. T.C.F. Karesi meb'usu Vehbi'nin, "mukaddesat-ı diniye"nin tanımlanmasını istediği, ancak, gerçek bir itirazın yapılmadığı çok kısa bir tartışmadan sonra, oy birliğiyle

91) ZC, c.14, 306-311.

92) ARA, 27.2.1925, ZC. c. 14, 309

93) Weiker'in, T.C.F.'nin ayaklanmacılara karşı yumuşak davranılmasını istediği yönündeki iddiası kesinlikle yanlıştır.

olmasa da, bu önerge de kabul edildi (tutanaklar önergeye kimlerin olumlu, kimlerin karşı oy verdiğini göstermemektedir).

Fethi, C.H.F.'deki köktenciler tarafından gittikçe daha zora koşulduğunu açıkça anlıyordu. İsmet'in Ankara'ya dönüşünden hemen sonra, T.C.F. liderlerini özel görüşmelere davet etti. Ali Fuat hâlâ İstanbul'da olduğu için (Abdurrahman Şeref Bey'in ölümüyle boşalan meb'usluk için İstanbul'da bir diğer ara seçim hazırlıkları vardı), Fethi ile görüşmeye Kâzım ve Adnan gitti. Bu konuşma sırasında, Fethi (herhalde bu talebi yapmasının kendisine emredildiğini belirterek) onlardan partilerini gönüllü olarak dağıtmalarını istedi. T.C.F. meb'usları bunu reddedince, Fethi eğer onların yerinde olsaydı, kendisinin de aynı şeyi yapacağını söyledi ⁹⁴.

25 Şubat'ta alınan kararlar bile köktencileri yumuşatamadı. C.H.F. grubunun bir toplantısında, Süreyya, İstanbul basınının var sayılan yıkıcı tutumunu ileri sürerek, İstanbul'da da sıkıyönetim ilanını önerdi ⁹⁵. Hükûmet bu düşünceye karşı koyduysa da, C.H.F. meclis grubu üyeleri arasında bu düşünce yavaş yavaş desteklenmeye başladı. İki gazeteci, Falih Rıfki (Atay) ile Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) gibi, Aralık ayında sansürün yeniden uygulanmasını içeren yeni bir Matbuat Kanunu önergesi veren Ali Saip de, bu düşünceyi destekleyenler arasında yer alıyordu. Toplantı sırasında T.C.F., doğudaki şubeleri aracılığıyla dinsel propaganda yapmak (bu yüzden vatana ihanet suçu işlemek) ve Şeyh Sait'in İstanbul'daki oğullarından biriyle ilişki kurmuş olmakla suçlandı ⁹⁶. Bu grup toplantısında, İsmet ilk kez olarak hükûmete geniş yetkiler vermeyi ve kötü ün yapmış İstiklâl Mahkemelerini yeniden kurmayı önerdi. O zamana değin gazetelerde İsmet'in başvekil olarak Fethi'nin muhtemel halefi şeklinde adı geçmemişti, fakat ayaklanmacılara karşı yürütüle-

94) Aydemir, İkinci, 294; Orbay, 211; Cebesoy, Siyasî, 143; PRO, E 1229/1091/44, 24.2.1925.

95) ST, 26.2.1925; ARA, 25.2.1925.

96) ST, 26.2.1925.

cek harekâtın kumandasının ya ona, ya da Kemalettin Sami Paşa'ya verileceği konusunda tahminler yapıyordu ⁹⁷. Diplomatik kaynaklara göre, 25 Şubat'tan itibaren yanında Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi (Çakmak) olduğu halde, kabine toplantılarına İsmet de katılmaya başlamıştı ⁹⁸.

T.C.F. C.H.F. grup toplantısında kendisine yöneltilen suçlamalara, basına iki mektup sızdırmak yoluyla tepki gösterdi. Biri, Kâzım'ın İstanbul'daki parti şubesine yazdığı ve isyancılara karşı hükûmetin eylemlerini hararetle destekleyen bir mektuptu; ikincisi de, İstanbul şubesi başkanı Kara Vasıf'ın Meclis'e gönderdiği ve T.C.F.'nin doğudaki şubelerinin dinsel propağandaya karıştığı yolundaki iddiaları hiddetle reddettiği mektuptu ⁹⁹. Ne var ki, Fethi, C.H.F. meclis grubu tarafından T.C.F.'nin ülkenin doğusundaki şubelerinin irticaî eylemler yaptığı gerekçesiyle kapatılması önerisinde bulunmaya zorlandı ¹⁰⁰.

Şiddet Yanlılarının Zaferi: Takrir-i Sükûn Kanunu

2 Mart 1925'de C.H.F. meclis grubu toplantısında duruma ilişkin iyiden iyiye hararetli bir tartışma yapıldı. Şiddet yanlıları ayaklanmanın bastırılması için çok daha sert önlemlerin alınmasını istediler. Karesi meb'usu Süreyya, Hamdullah Suphi (Tanrıöver) ve Recep (Peker) özellikle, sertlik yanlısı olarak dikkat çekmekteydiler. Kendi kabinesinin yeter çoğunluğunca desteklenen Fethi, gerçekten gerekli olmadığını düşündüğü bu son derece sert önlemleri reddetti. Bu toplantı sırasında heyecan doruğa varmıştı (hatta bir kaynak, silahların çekilmeye başladığından söz eder) ve onsekiz üye tarafından verilen önergeyi, Fethi bir güvensizlik oyu olarak yorumladı ¹⁰¹. Hükûmete karşı yapı-

97) ST, 26.2.1925.

98) PRO, E 1229/1091/44, 24.2.1925; E 1394/1091/44.

99) ST, 28.2.1925.

100) ST, 1.3.1925.

101) Okyar, Üç, 368.

lan vahşi saldırılara karşı, Kılıç Ali tatışmaları izlemiş olan Cumhurbaşkanı çağırıp konuya ilişkin onun görüşlerini alma önerisini yaptığında, hâlâ grup çoğunluğunu almayı umuyordu. Bu öneri kabul edildi ve Mustafa Kemal, açıkça hükûmeti eleştirenlerin yanında yer aldığı ve daha sert önlemleri tavsiye ettiği bir saatlik bir konuşma yaptı ¹⁰². Bu, son derece açık bir biçimde Fethi'nin kaderini belirledi ve güven oylamasını 60'a karşı 92 oyla kaybetti. Bu koşullarda hükûmet lehine verilen oyların sayısı şaşkırtıcı denebilecek kadar yüksek olarak kabul edilmelidir. Muhalefetin hemen farketdiği gibi, bu rakkam Fethi hükûmetinin Meclis'te hâlâ bir çoğunluğa sahip olabileceğini gösteriyordu.

3 Mart günü öğleden sonra, günün ikinci oturumunda, hükûmetinin bir C.H.F. kabinesi olduğunu, kendisinin de iç politikası nedeniyle partinin desteğini kaybettiği için istifa etmek zorunda kaldığını açıkladığı kısa bir bildiri okudu ¹⁰³. Muhalefet adına Rauf, başvekilin bildirisinin kendisini tatmin etmediğini söyledi. Her şey bir yana, daha bir hafta önce Kürt ayaklanması sorununu ele alışında, Meclis'te ittifakla desteklenmişti. Daha fazla açıklama yapılmadan gerçekleşecek bir hükûmet değişikliğinin ülkede ve yurt dışında yanlış anlamalara yol açabileceğini söyledi. Ne var ki, Fethi ısrarla daha fazla açıklamada bulunmayı reddetti.

4 Mart sabahı, C.H.F grubu, İsmet'in Fethi'nin yerini almasını ve yeni hükûmetin programını onaylamak için yeniden toplandı. Öğleden sonra Meclis bir kez daha toplandı ve İsmet kabinesini sundu. Bu hükûmet, Meclis grubu oylamasında Fethi'ye karşı oy veren Ali Cenani (Ticaret) ve İhsan (Eryavuz) (Bahriye) dışında, Fethi kabinesinden kimsenin bulunmadığı, hemen tümüyle yeni bir ekipti ¹⁰⁴. Fethi hükûmetinin önce el altından ayağını kaydırmak, daha sonra da onu düşürmek için öy-

102) PRO, E 1615/1091/44, 10.3.1925.

103) ZC, c.15, 110-111.

104) OM, c.5,127 (The Times'den alıntıylaarak).

lesine uğraşmış olan Recep (Peker), Müdafaa-i Milliye vekili olarak geri döndü. İsmet'in programı "tüm hükûmetlerin olağan niteliklerinden oluşuyordu: Dışarda dostça ilişkiler tesis etmek ve içerde reformları gerçekleştirmek" ¹⁰⁵. Yeni ekip ve programı, T.C.F.lilerin karşı oyuna rağmen, 23'e karşı 153 oyla güvenoyu almayı başardı. Ne var ki, bu programdan çok daha önemli olan, İsmet'in önerdiği acil durum önlemleriydi: Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması ve biri doğu illerinde ve diğeri de ülkenin geri kalan yerleri için Ankara'da olmak üzere iki İstiklâl Mahkemesi'nin yeniden kurulması. Şiddet yanlılarının sıkıyönetimin Trabzon ve İstanbul'da da ilân edilmesi yönündeki dilekleri gerçekleşmedi, ancak, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması hemen hemen aynı anlama geliyordu.

Ayın 25'indeki sıkıyönetim ilânının ve Hıyanet-i Vatanîye Kanunu değişikliğinin aksine, Takrir-i Sükûn Kanunu, Meclis'te hararetli tartışmalara yol açtı ¹⁰⁶. Muhalefetin bu iki olaya karşı aldığı farklı tutum, sıkıyönetimin kurallarının yalnızca ülkenin doğusunda uygulanmasından ve Hıyanet-i Vatanîye Kanunu değişikliğinin (hatırlanacağı gibi, dinin siyasal amaçlı kullanımına atıfta bulunuyordu) kendilerine karşı kullanılacağını henüz tasavvur bile edememelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Öte yandan, Takrir-i Sükûn Kanunu, hükûmete iki yıllık bir süre için ülkenin her yanında geçerli sınırsız yetkiler vermekteydi. O sırada hazırlanmış olan bir İngiliz diplomatik raporunun dediğine göre: "Hükûmete iki yıl boyunca dilediği her şeyi yapması için tam bir özgürlük verdiği göz önüne alındığında, daha kapsamlı bir baskı ağının nasıl kurulabileceğini hayal etmek çok zordu." ¹⁰⁷. Tartışmada T.C.F. adına birkaç kişi söz aldı. Feridun Fikri, Vehbi ve Zeki, yasanın hakimiyet-i milliye temel ilkesini çiğnediğini ve bu yüzden de anayasaya aykırı olduğunu belirttiler. Kâzım (Karabekir), hükûmetin gerekli gördü-

---

105) PRO, E 1615/1091/44, 10.3.1925.

106) ZC, c.15,131-156.

107) PRO, E 1615/1091/44, 10.3.1925.

ğü tüm yasal önlemleri destekleyebileceğini, ancak, ulusun temel anayasal haklarını ayaklar altına almanın yanlış olduğunu söyledi. Konuşması dışında bir kez daha söz aldığı da, basın özgürlüğü konusundaki kaygılarını dile getirerek, yasa'yı "elastiki" olarak nitelendirdi. Rauf, bir önceki hükûmetin Meclis'e sunduğu bilgilerin, ayaklanmanın bölgesel ve Türkiye Cumhuriyeti için kesinlikle bir tehdit oluşturmayacak, oldukça önemsiz bir olay olduğunu Meclis'e açıkça gösterdiğini söyleyerek tartışmayı geliştirdi. Aslında bu doğrudu, çünkü daha 26 Şubat'ta isyancılar, ele geçirebildikleri tek önemli kent olan Elazığ'dan sürülüp çıkartılmışlardı. Rauf'un konuşmasının ardından söz alan Hâlis Turgut, hareketin Kürtçü niteliğine dikkati çekerek, bunun ayaklanmanın tüm ülkeye yayılmasını önleyecek bir etken olmasının altını çizdi. Ayrıca hükûmete, sıkıyönetimi iki yıllığına ilân etmelerinin nedeninin, isyanın iki yıl süreceğini tahmin etmelerinden mi kaynaklandığını sordu.

Hükûmet önergesi Recep (Peker), Adliye vekili Mahmut Esat (Bozkurt) ve son olarak da bizzat İsmet tarafından savunuldu. Savunmalarında onları Refik (Koraltan), Ali Saip, Tunalı Hilmi, Süreyya, Kılıç Ali ve İlyas Sami destekledi. Recep, durumun sorumlusu olarak gördüğü İstanbul basınına acımasızca saldırırken, İsmet de gericilere yeterince açık bir biçimde karşı çıkmadıkları için muhalefete serzenişte bulundu. Cumhuriyetin tehlikede olmadığı görüşüne katıldı, ancak, bunun tek nedeninin (çıkartılan yasanın da işaret ettiği gibi) Meclis'in ve hükûmetin aldığı dirayetli önlemler olduğunu ekledi. Sonunda yasa, mevcut tüm T.C.F. üyelerinin olumsuz oylarına karşın, 22'ye karşı 122 oyla kabul edildi.

Hemen ardından iki İstiklâl Mahkemesi'nin kuruluşu tartışılmaya başladı. Bu sırada T.C.F. açıkça bu fikre karşı olduğunu gösterir biçimde, yoklama yapılması talebinde bulduysa da, buna yoklama önergesini imzalayan onbeş kişinin hepsi hazır bulunmadıkları için karşı çıkıldı. Önerge reddedilmeden geri çekildi ve hükûmet önergesi el kaldırma yönetmiyle yapı-

lan oylama sonucu kabul edildi. Ardından, hepsi de Mustafa Kemal'in yakın takipçileri olarak tanınan bir dizi aşırı uca mensup meb'us, mahkeme üyeliklerine seçildi.

7 Mart'ta ulusa, orduya ve devlet memurlarına yönelik bildirisinde Mustafa Kemal'in de artık gündeme konan sertlik yanlısı çizgiyi desteklediği ortaya çıkıyordu ¹⁰⁸. Bu bildiriye yalnız orduyu ve devlet memurlarını tüm güçleriyle yasanın uygulanmasını sağlamaya ve halkı da bu yolda onları desteklemeye çağırıyor, aynı zamanda yasanın yalnız cezalandırmaya yönelik değil, caydırıcı önlem olmayı amaçladığını da dile getiriyordu.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması ve İstiklâl Mahkemelerinin kurulması çağdaş Türkiye tarihinde, gerçek bir dönüm noktasını oluşturur. Aşırı bir baskı döneminin habercisi olan, tarihsel önemi büyük bu kararın, iki yıl boyunca uygulanması, tüm siyasal muhalefetin ve basının susturulmasını, Kürt etnik ve dilsel kimliklerinin sert bir biçimde ezilmesini ve 1926'da Ankara ve İzmir'de yapılan yargılamalarla Kemalist çevre dışındaki tüm potansiyel iktidar rakiplerinin yok edilmesini getirdi. Bu iki yıllık dönem sona erdiğinde, Kemalistler artık kendilerini yasanın yürürlükten kalkmasına izin verecek kadar güvenlikte hissediyorlardı. Ancak, bu yasanın yarattığı siyasal sistem, iklim ve kültür, onu izleyen yirmi yıl boyunca temelde aynı kalacaktı.

Meclis'te basına yönelik saldırılardan sonra, yeni yasanın en belirgin etkisinin basın üzerinde olacağı kuşku götürmezdi. 6 Mart'ta hepsi de T.C.F.'yi destekleyen İstanbul'daki üç önemli gazete, yani muhafazakâr dinci **Tevhid-i Efkâr**, **Son Telgraf** ve **İstiklâl**'den başka **Presse du Soir**, islamcı dergi **Sebilürreşat** ve komünistlerin yayın organları olan **Aydınlık** ile **Orak Çekiç**, Adana'da çıkan **Tok Söz** ile **Sayha**, İzmir'de çıkan **Sada-yı Hak** ve Trabzon'da çıkan **İstikbâl** gazeteleri kapatıldı ¹⁰⁹. Büyük ga-

108) Arsan, *Telgraf*, 520-1

109) Yalman, 163

zetelerden yayınlarına devam edebilenler, hükûmetin organı olan **Hakimiyet-i Milliye** (Ankara) ile **Cumhuriyet** (İstanbul) dışında yalnızca eski İ.T. Cemiyeti organı **Tanin**'den ibaretti. **Tanin**'in başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın), bu hükûmet kararlarını açıkça protesto etmediyse de, duygularını daha kurnazca bir yolla ortaya koydu: O günden itibaren siyasal sorunlar üzerine artık başyazı yayınlamayacağını, bunun yerine, İngilizlerin tutsağı olarak Malta'da kaldığı günlerden anımsadıklarını bir dizi olarak yayınlayacağını açıkladı ¹¹⁰. Bu mesaj, sansürün aynı etkiyi yaratmış olduğu Abdülhamid dönemini hâlâ gayet iyi hatırlayan okuyucu kitlesi için son derece açıktı.

9 Mart'ta T.C.F. meb'usu Rüştü, gazetelerin kapatılmasına ilişkin soruları gündeme getirdi. Dahiliye vekili Cemil (Ubaydın) ancak 11 Mart'ta verdiği ve hiçbir ayrıntıyı dile getirmediği yanıtında, bu gazetelerin Takrir-i Sükûn Kanunu'nun birinci maddesini ihlâl ettiklerini söyledi. Bu gazetelerin hükûmete muhalefet etmeleri yüzünden kapatıldığı iddiasını yadsıdı. Rüştü, bu yasanın makabiline şümüllü (öncesini kapsayan) olup olmadığını, geçmişteki eylemleri nedeniyle bu gazeteleri cezalandırmaya hakkı olup olmadığını sorduysa da, bu soru o sırada yanıtsız kaldı ¹¹¹. Ne var ki, 19 Mayıs 1925'de Samsun'da yaptığı bir konuşmada İsmet, başka ifadeler kullanmakla birlikte, hükûmetin geçmişteki suçları da kovuşturmakta ve cezalandırmakta kararlı olduğunu belirtecekti. Yeni kurulan Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde siyasal nedenlerle ilk yagılananlar T.C.F. üyeleri değil, solcular oldu. Otuzüç sosyalist ve komünist, tutuklanarak mahkemeye çıkarıldılar ¹¹². Bunlardan onikisi altı ilâ on yıl arasında değişen hapis cezalarına çarptırıldılar. Sovyetler Birliği'ne kaçmış olan genç şair Nazım Hikmet de gıyabında onbeş yıla mahkûm edildi.

Yasama döneminin geriye kalan kısmında, baskı çarkları hiç durmaksızın dönmeye başladı. Doğu illerindeki sıkıyönetim

110) OM, c.5,129 (The Times'den alıntılıyarak)

111) ZC, c.15, 349-350

112) Tunçay, Sol, 190

23 Mart'ta bir aylığına, 20 Nisan'da da yedi aylığına uzatıldı. Her iki uzatma da, Meclis'te her iki tarafça da, tartışılmaksızın kabul edildi. Bununla birlikte, T.C.F., Sıkıyönetim ve İstiklâl Mahkemelerinin yetkilerinin sürekli olarak genişletilmesi yönündeki gidişe karşı bir mücadele başlattı. 31 Mart'ta tartışmada öncelik, sıkıyönetim mahkemelerince verilen ölüm cezalarını ordu kumandanlarının Ankara'ya bildirimde bulunmaksızın ve gecikmeden infaz edebilmeleri yetkisiyle donatılmaları konusuna yönelik önergeye verildi. Bu tartışmada Feridun Fikri, Besim ve Abidin tarafından temsil edilen T.C.F., önergeye bütün gücüyle muhalefet etti ¹¹³. Kâzım (Karabekir) ise, bu önergenin C.H.F. meclis grup toplantısında birbuçuk gün boyunca rahat rahat tartışıldıktan sonra, Meclis'ten aceleyle geçirilme çabasını olduğu gibi, bir gün bir idarî önlem ya da yasa, ertesi güne bir başkası şeklinde, hükûmet önlemlerinin Meclis'e parça parça getirilmesi yöntemini protesto etti. Müdafaa-i Milliye Vekili olarak hükûmet adına söz alan Recep, T.C.F.'yi ve özellikle Feridun Fikri'yi ülkenin içinde bulunduğu duruma ilişkin gerçekleri anlayamamış olmak ve kılı kırk yarmakla suçladı. Hükûmet önergesinin kabul edildiğini söylemeye bile gerek yok ¹¹⁴.

Bu arada, Meclis dışında muhalefet üzerindeki baskı artmaya devam ediyordu. Doğu illerinde, aralarında en tanınmışları T.C.F. parti örgütünü kurmak üzere doğuya gönderilen eski Urfa valisi Fethi Bey olmak üzere, çok sayıda T.C.F. üyesi tutuklanmıştı ¹¹⁵. 13 Nisan'da İstanbul'daki T.C.F. binasında arama yapıldı ve bulunan evrakta el kondu. Rauf, hemen hükûmetin her cemiyeti teftiş etmeye hakkı olduğunu ve T.C.F.'nin de saklayacak hiçbir şeyi olmadığını belirttiği bir bil-

---

113) PRO, E 2358/194/44, 15.4.1925.

114) ZC, c.16, 295-317.

115) OM, c.5,282. Fethi isyana karıştığı gerekçesiyle beş yıl hapis cezasına çarptırıldı (CDTA, 2049). Zekeriya Sertel, daha sonra 1925'deki Sinop Kalesi'ndeki hapis günlerinde bu Fethi Bey'le karşılaşacaktı (Sertel, 155).

diri yayınladı. Açıklamasında T.C.F.'nin kapatılmamış olduğu gerçeğine de dikkat çekti ¹¹⁶

Partinin genel sekreteri Ali Fuat da bir açıklama yaparak, partisinin irtica ya da gizli faaliyetlerle hiçbir ilgisinin bulunmadığını vurgulayarak, partinin yasalar çerçevesinde etkinlik göstermeye devam edeceğini söyledi ¹¹⁷

Bir diplomatik gözlemciye göre, polis T.C.F. binalarında yaptıkları, İstanbul'da kamuoyu üzerinde çok olumsuz etkilere yol açmıştır ¹¹⁸. **Tanın** parti binalarının aranması haberini verirken, polis eylemi için "baskın" terimini kullanınca, gazete kapatıldı ve yazı işleri müdürü Hüseyin Cahit (Yalçın) tutuklanarak, 18 Nisan'da İstiklâl Mahkemesi'ne çıkarılmak üzere Ankara'ya götürüldü ¹¹⁹. Hüseyin Cahit 7 Mayıs'ta ömür boyu Çorum'da sürgün cezasına çarptırıldı.

İktidarın, uygulamada denetlenmesi mümkün olmayan yetkilere sahip olduğu otoriter sistemin oluşturulması süreci, sonunda 20 Nisan 1925'de tamamlandı. O gün, Refik (Koraltan) ve Saffet

---

116) Cebesoy, **Siyasî**, 159: Bu bildirin ilgili bölümü şöyledir: "Hükümetin bütün cemiyetlerin muamelâtını teftişe salâhiyeti olduğu şüphesizdir. Fırkamızda yapılan araştırma görülen lüzum üzerine olacaktır. Orada kanunsuz bir muamele varsa bittabi o da hükümet tarafından takdir edilecektir. TCF.nin gizli hiçbir işi yoktur. Bütün muamelâtınız meydandadır. Hükümet vehim ile hareket etmektense fırkayı teftiş etmeyi daha muvafık bulmuştur. Fırka kapatılmamıştır." PRO, E 2558/194/44, 15.4.1925.

117) Cebesoy, **Siyasî**, 159; Bu açıklamanın orijinal metni aşağıdaki gibidir: "Tp Fırkanın, taklibi hükümet fikriyle irticaa ve kaçakçılığa müzaheret ettiğine dair bazı imalar ve şayialar vardır. Kanunla teşekkülüne müsaade edilmiş olan fırkamız Meclisin dışında ve içinde hukuku esasiyeye istinaden meşru surette muhalefet etmektedir. Bunun dışında hiçbir hareket fırkamızla alâkalı değildir. Binaenaley fırkamız kendisine isnad edilecek her türlü şaibeden gizli şüpheli emellerden masun kalacaktır. Millet arasında meşru ve muayyen gayelerimizin gelişmesine çalışmayı kendimiz için bir vazife addediyoruz. "

118) **ARA**, 17.4.1925.

119) **OM**, c.5,243 (**The Times**'den alıntılanarak).

(Arıkan), meb'usların dinlenmeleri ve incelemelerde bulunmaları için seçim bölgelerine gitmelerine imkân tanınması gerekçesiyle, 22 Nisan'da ikinci yasama yılının tatil edilmesini önerdiler. Aynı gün başvekil de, dört ayrı önerge sunuyordu: İlki, İstiklâl Mahkemelerinin faaliyet süresinin bir altı ay daha ve ikincisi, doğu illerindeki sıkıyönetimin süresinin bir yedi ay daha uzatılmasına; üçüncüsü, Ankara'daki İstiklâl Mahkemesi'ne Meclis'in kapalı olduğu süre içinde de ölüm cezalarını infaz etme yetkisinin verilmesine; ve dördüncüsü de, gene tatil döneminde hükûmete ayaklanma bölgesindeki idarî organizasyonu değiştirme yetkisi verilmesine ilişkindi. T.C.F., bu önergelerden yine sıkıyönetimin uzatılması dışında hepsine karşı çıktı. Yasama döneminin tatil edilmesi ve idarî yeniden düzenleme önergeleri el kaldırılarak yapılan oylamayla kabul edildi. Buna karşılık, İstiklâl Mahkemelerinin sürelerinin uzatılması 17'ye karşı 130 ve Ankara İstiklâl Mahkemesinin yetkileri 18'e karşı 130 oyla kabul edildi -T.C.F. üyeleri her ikisine de red oyu vermişlerdi ¹²⁰. Bu noktada Kürt ayaklanmasının ezilmiş olduğu gerçeği de hatırdan tutulmalıdır. Ayaklanmacılar üzerine kesin taarruz 27 Mart'ta başlatılmış ve bizzat Şeyh Sait, sonunda 15 Nisan'da teslim olmuştu.

Yukarıdaki bölüm, Fethi hükûmetinin düşmesi ile yasama yılının bitmesi (2 Mart-20 Nisan) arasındaki dönemde, baskı mekanizmasının oluşturulma yöntemini açıklamaya yönelik bir betimlemedir. Bu betimlemeden sonra, söz konusu dönemde bir yandan da bütçeye ilişkin genel tartışmanın bir parçası olarak çeşitli vekâletlere ait bütçelerin günbegün tartışılmış olması, yani Meclis'teki işlerin her zamanki gibi yürütülmüş olması, okuyucuyu şaşırtabilir. T.C.F. meb'usları da bu tartışmaların pek çoğuna canlı bir ilgi göstermişlerdir. Yukarıda sözü edilen hükûmete geniş yetkiler vermekle doğrudan ilişkili olan yasa tasarıları dışında, T.C.F.'nin bir bütün olarak karşı çıktığı önergelerin sayısı şaşırtıcı ölçüde azdır (T.C.F. üyelerinden bazısının

120) ZC, c.18, 233-288.

red oyu verirken, diğçerlerinin çoğunluğā katıldığı çok daha fazla örnek vardır).

15 Mart'ta yepyeni bir kent ve hükümet merkezi inşa edilmesi hazırlıklarının bir parçası olarak, Ankara bataklıklarının kurutulması için ayrılacak fona ilişkin oylamada da red oyu kullandılar ¹²¹. Savundukları tez, var olan kentin yeniden inşası ve genişletilmesinin, Ankara'nın yerli halkı için çok daha ucuz ve daha hakça olabileceği yolundaydı. Tasarıya karşı çıkmalarının gerçek nedeninin, pekâla da hükümetin er geç İstanbul'a taşınacağı düşüncesi olabileceğinden kuşkulananlık mümkün görünüyor.

24 Mart'ta Erkân-ı Harbiye Reisi'ne tahsis edilmek istenen ödeneğē, bunun görevleri nedeniyle büyük harcamalar yapmak zorunda olan ordu ve kolordu kumandanları ve valiler gibi mülkî memurlara karşı bir haksızlık olduğunu ileri sürerek karşı çıktılar ¹²². T.C.F. son olarak da, 18 Nisan'da bütün olarak 1925 bütçesine karşı oy verdi ¹²³.

T.C.F.'nin kapatılması

Yasama döneminin 20 Nisan'da sona ermesi ve 6 Mart'tan itibaren bağımsız basının susturulmasıyla, hükümetin eylemleri üzerindeki iki temel denetim aracı ortadan kalkmış oldu. Geriye kalan tek unsur, muhalefet partisiydi ve şimdi hükümet bu konuya yönelmişti. Bu eylemde tetiği harekete geçiren, ya da en azından hızlandıran olgu da, T.C.F.'nin tüzüğü uyarınca, Mayıs ayındaki taşra örgütleri kongresinin ardından, Haziran'da da bir ulusal kongre yapmak zorunda olmasıydı.

5 Mayıs'ta Ankara İstiklâl Mahkemesi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kapatma önerisiyle hükümete başvurdu. Buna karşın, İstanbul T.C.F. örgütü etkinliğini sürdürerek, 15 Mayıs'ta bir bölgesel kongre düzenledi. Bu kongrede ne tartışıldı-

121) ZC, c.15, 470-480, 499-500.

122) ZC, c.16, 154-160, 186-7.

123) ZC, c.18, 150-1.

ğini bilmiyoruz, ancak, bu kongrenin yine de toplanması kararı, **Cumhuriyet** gazetesinde büyük bir sorumsuzluk olarak şiddetle eleştirildi ¹²⁴. İktidar basınının hücumlarına karşı Ali Fuat, muhafetin meşruiyetini savundu ¹²⁵. İstanbul şubesinin tutumu sonucu tahrik edilmiş olsun ya da olmasın, hükûmet, 3 Haziran'da yaptığı toplantıda T.C.F.'nin tüm şubelerinin ve merkezinin kapatılması kararını aldığı resmen 5 Haziran 1925'de açıkladı ¹²⁶.

Hükûmet bildirisini incelediğimizde, kapatma kararı için beş ayrı nedenin gerekçe olarak gösterildiğini görüyoruz:

"Mütenevvi tahrikâtın Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde cereyan eden takibat ve muhakematı esnasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının İstanbul civarında ve zaiî resmiyesini deruhde eden bazı eşhasın, Fırkanın programında mevcut eskâr ve itikadâtı diniyeye hürmetkâr olmak esasını tesvili eskâra ve tahrikâtı irticakâraneye vesile ittihaz ettikleri sabit olmuş ve Fırkanın vaz'ı hazırı hakkında hükûmetin nazarı dikkatini celbe müttefikân karar verildiğini nâtık mahkeme kararı Müddeiumumi-likten hükûmete tebliğ olunmuştur.

Diyarbakir İstiklâl Mahkemesi'nin tatbikat ve muhakematı esnasında dahi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının resmî mümessillerinin Fırka programındaki itikadâtı diniyeye hürmetkâr olmak esasını memleketi dinsizlerden kurtarmak iddiayı irticakâranesine vasıtai telkinat ittihaz ettikleri ve bu yüzden son irtica ve isyanın tezahüratı esnasında bir çok vahim hâdisat vukua geldiği sabit olmuştur.

Diyarbakir İstiklâl Mahkemesi kendi dairei kazası dahilinde bulunan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şua-

124) Tunaya, 612.

125) Goloğlu, 132.

126) Bilâ, burada parti şubelerinin kapatılmasının ardından T.C.F. liderlerinin tutuklandığını ve mahkûm edildiklerini yazarken yanılıyor.

batını sedde karar verdiğini hükûmete tebliğ eylemiştir. Mahkemelerde ve meleün nâsda cereyan eden bu ahvalden ma'ûda hükûmetin ittilâna muhtelif vilayetlerden iblağ olunan malûmat Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensuplarının programlarında mevcut esas malûmu dini siyasete alet eden bir vasıtai tesvil addetmeğe çalıştıklarını göstermiştir. Zaten Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde cereyan eden muhakemat Vahideddin etrafında bulunan vatan hainlerinin Avrupa'da teşkil eyledikleri merkezlerden ve memleket dahilinde Hürriyet ve İtilâf devrinden kalma erbabı fesattan vâsi bir şebekei irtica tesisine çalışılmak gibi teşebbüsâtı izhar eylemiştir" ¹²⁷.

(Kabinenin bildirisine yer alan bu son suçlamanın aslında T.C.F. ile hiçbir şekilde ilgisi yoktu)

Bildiride, hükûmetin parti programındaki söz konusu 6. maddenin dinin siyasal amaçlı kullanımını içerdiği ve böylece değiştirilmiş haliyle Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun çiğnemesine yol açıp açmadığı tartışmasına girmek istemediğinin belirtilmesi son derece ilginçtir. Parti örgütlerini kapatma konusundaki kararı, bazı T.C.F. üyelerinin anılan maddeyi vatana ihanet edecek yönde kullandıkları olgusuna dayanıyordu. Hükûmetin başka bir yol izleyebilmesi hiç kuşkusuz çok zordu; çünkü, 6. madde, Kasım'dan beri T.C.F. programında yer alıyordu. Öte yandan, hükûmet açıklamasının ardından gelecek mantıklı davranış, tüm parti şubeleri ve merkezlerinin kapatılmakla yetinilmesi değil, T.C.F. üyelerinin hepsinin teker teker yargılanmalarıydı.

Ölümden Sonraki Hayat - Ba'dü basr el-mevt

Bir başka önemli nokta da, hükûmet açıklamasının sahip olduğu anlatım tarzıydı. Partinin dağıtılmasına (fesih ya da izale

edilmesine) değil, tüm şube ve merkezlerin seddedilmesine karar verilmişti. Bu yüzden, teknik olarak, partinin kendisi varlığını sürdürüyor, sadece binaları kapatılmış oluyordu. Bu fark, tümüyle kavramsal olmanın ötesindedir; çünkü Meclis zabıtlarından ve aralarında bizzat parti liderlerinin de bulunduğu 1926 İzmir yargılamalarında yer alan görgü tanıklarının ifadelerinden de ¹²⁸ açıkça anlaşılmaktadır ki, 1925-1926 yasama yılında T.C.F.'nin Meclis grubu bir topluluk olarak işlerliğini sürdürmüştü ¹²⁹. Örneğin, 9 Kasım 1925'de Takrir-i Sükûn Kanunu uyarınca yürüttüğü siyasalarını savunan İsmet'e karşı, T.C.F.'nin 21 üyesi, bir blok halinde red oyu vermişti.

15 Haziran 1926'da, İzmir'de Mustafa Kemal'in yaşamına yönelik bir komplo ortaya çıkarıldığı zaman, komplocuların planlarından uzunca bir süredir haberdar olması mümkün olan Cumhurbaşkanı, bunu iki göstermelik siyasal yargılama aracılığıyla ulusal hareketin önderliği için karşısına dikilebilecek tüm potansiyel rakipleri bertaraf etmede kullandı. Bu rakipler, İ.T. Cemiyeti'nin hayatta kalan önderleri ile T.C.F.'nin önderlerini de içeriyordu. T.C.F.'nin yirmibir meb'usu (parlamanter dokunulmazlıkları geçici olarak kaldırılmaksızın) gibi, T.C.F. parti örgütünün bir kısım önde gelen kişilikleri tutuklandı. Yargılamada öne sürülen kanıtlardan, T.C.F.'nin, bir örgüt olarak komploya bulaştığı anlaşıldıysa da, T.C.F. meb'uslarının da bu olaya karışıp karışmadığı oldukça kuşkuludur. Kanıtlanamasa da, gerçeğe en yakın olabilecek varsayım, Halis Turgut ve Ahmet Şükrü'nün daha sonra İzmir suikast girişimini planlayacak olan grubun 1926 Kış'ında (olaydan altı ay kadar önce) kurdukları kumpasları bir dereceye kadar biliyor olabilecekleridir. Bu grubun liderliğini 1. Büyük Millet Meclisi'nden eski bir meb'us (ve Müdafaa-i Hukuk Grubunun sekreteri) ve bir parti örgütleyicisi olarak T.C.F.'de çalışmış olan Ziya Hurşit üstlenmişti ¹³⁰. Gene

131) Weiker'in belirttiği şekilde Rauf ve Adnan aklanmadılar (Weiker, 51).

132) Altay, 420-1; Atay, 404.

de altı T.C.F. meb'usu (Ahmet Şükrü, Abidin, Halis Turgut, İsmail Canbolat, Rüştü ve Arif) Ölüm cezasına çarptırılıp, İzmir'de asıldı. Komplonun beyni olarak tanımlanan Rauf (Orbay) ve Adnan (Adıvar) da on yıl kürek cezasına çarptırıldılar ¹³¹. Ne var ki, Rahmi (Arslan), Adnan ve Halide Edip (Adıvar) gibi, Rauf da olacakları önceden kestirip, yargılamaların başlamasından önce yurt dışına kaçmıştı. Ancak 1936'da yurda dönebildi. İstiklâl Mahkemesi'nin Kâzım (Karabekir)'i uzun ve karmaşık bir sorgulama sürecinden geçirmesinden ¹³² ve kamuoyunun "paşalara desteğini" dile getirdiği gösterilerin yanısıra, ordudaki hoşnutsuzluğun işaretleri görülmeye başladıktan sonra, o da diğer T.C.F. liderleri gibi, İzmir'de aklandı.

Son yıllarında Mustafa Kemal'in ve ondan sonra İsmet'in eski muhalefet liderleriyle barışma ve onları yeniden siyasi elit içine sokma yönündeki girişimlerine karşın, siyasi konumları bir daha asla onarılamayacak biçimde bozulmuştu. Mustafa Kemal ve İsmet'in izlediği bu yeni siyasanın bir sonucu olarak, bütün önemli isimler 1930'larda ve 1940'larda yeniden siyaset sahnesine döndülerse de, artık devirleri kesinlikle geçmişti. Ulusal mücadelenin kahramanlık çağındaki rolleri nedeniyle (yeniden) saygı gören yaşlı devlet adamlarıydılar, fakat işlevleri büyük ölçüde törensel olmaktan öteye gitmiyordu. Bir grup politikacı, 1946'da Demokrat Parti'yi kurmak üzere C.H.P.'den ayrıldığında, bunların fahrî önderleri olarak bu eski muhalefet liderlerine ihtiyaç duymamış olmaları da önemli bir noktadır.

T.C.F.'nin Kapatılış Nedenleri

T.C.F.'nin Şeyh Sait ayaklanmasına karıştığına dair pek az şüphe olduğunu kabul edersek, (İstiklâl Mahkemesi üyesi Kılıç Ali'nin bazı suçlayıcı belgelerin varlığından söz etmesine kar-

---

131) Weiker'in belirttiği şekilde Rauf ve Adnan akları, adılar (Weiker, 51).

132) Altay, 420-1; Atay, 404.

şın, bunların hiçbiri ortaya çıkarılmamıştır), sorun bu partinin neden bu kadar çabuk ve böylesine sert bir biçimde ezildiğidir. Diğer bir deyişle bu görece küçük muhalefet partisini bunca tehlikeli yapan neydi? Bu soruya Frey tarafından doyurucu bir yanıt getirilmektedir. Kendisi, T.C.F.'nin C.H.F.'ye potansiyel olarak çok tehlikeli bir rakip olmasının nedeninin, birbirinden çok farklı toplumsal grupları ya da C.H.F.'nin dayandığı ideolojiye tümüyle karşıt bir ideolojiyi temsil etmesinden değil, tamamen C.H.F.'nin de içinden çıkmış olduğu ulusal hareketin nüvesini oluşturan aynı gruplarca oluşturulmuş olmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Aydınlar, bürokratlar ve çok sayıdaki askerden oluşan T.C.F.'nin meclis üyeleri oldukça gençti. Bunlar, aynı zamanda Kemalistlerin de sahip oldukları niteliklerdi. Ancak, bu nitelikler T.C.F.'de, C.H.F.'de olduğundan çok daha fazla belirgindi. İşte T.C.F.'yi bu denli tehlikeli bir rakip yapan da buydu. Frey'in sözleriyle:

"Kemalistlerin gücünün başlıca kaynağından destek sağlamaya çalışan muhalefet için yukarıda yer yoktu. Boğazı bu kadar sıkın düşmanca bir baskıya tahammül etmek mümkün değildi." ¹³³

---

133) Frey, 335.